

**Рівненський державний гуманітарний університет
Художньо-педагогічний факультет
Кафедра івент-індустрій культурології та музеєзнавства**

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття освітньо-кваліфікаційного ступеня «бакалавр»
на тему:

**ВИЗНАЧНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ :
ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ ЯК ГРОМАДСЬКИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ
ДІЯЧ**

Виконала: Здобувач вищої освіти
ступеня
бакалавр IV курсу з галузі знань
03 «Гуманітарні науки»,
спеціальності 034 «Культурологія»
Художньо – педагогічного факультету
заочної форми навчання
Мелещук Ірина Анатоліївна

Науковий керівник:
канд. пед. наук, професор
Виткалов Володимир Григорович

Рівне – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	8
1.1. Відомі постаті української культури другої половини ХІХ ст. у контексті суспільних зрушень.....	8
1.2. Громадський діяч як культурний феномен доби.....	18
РОЗДІЛ 2. ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ – ЯК ПРЕДСТАВНИК НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЦЬКОГО РУХУ.....	24
2.1. Біографічні елементи життя Олександра Кониського	24
2.2. Культурна діяльність Олександра Кониського.....	49
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	64

ВСТУП

Актуальність дослідження. Характерною рисою сьогодення є поглиблення інтересу до національно-культурної проблематики, виявлення творчого внеску українських діячів до культурної спадщини, які через різні, переважно політичні обставини, були вилучені з наукового обігу. Спробуємо реконструювати цей процес, а отже – і його постаті..

У другій половині XIX ст., як відомо, актуалізувався процес становлення української національної культури. Причини цьому були різні. Але визначальним його чинником стала діяльність української національно-демократичної інтелігенції, до якої належав Олександр Якович Кониський – громадський і культурний діяч, письменник, педагог, людина різнобічних інтересів та виняткової працездатності.

Вивчення його багатогранної діяльності являє значний дослідницький інтерес з погляду на формування і розвиток національної консолідації українства, насамперед, у галузі української культуротворчості, без чого важко цілісно реконструювати складний процес творення української модерної нації. Розгляд цієї непересічної історичної постаті дає можливість поглибити аналіз таких важливих наукових проблем, як формування і становлення національної культури.

Здійснення даного персоналістичного дослідження, у свою чергу, сприятиме залюдненню історії України, що є актуальним за умов тривалого замовчування в радянській історіографічній традиції діяльності плеяди української патріотичної інтелігенції, до якої належав і О. Я. Кониський.

Вивчення з сучасних теоретико-методологічних позицій світоглядних цінностей та тривалої копіткої роботи на користь української національної справи цього діяча дозволить порушити важливу теоретичну проблему про роль особистості у розвитку української культури та національної ідентичності у бездержавний період, сприятиме розширенню кола постатей,

причетних до національно-культурного простору, а відтак - і розширення потенціалу української культурної практики загалом.

Без поглибленого аналізу життя та діяльності О. Я. Кониського, визначення його ролі в процесі формування і становлення української культури в означений період є неповною картина культурно-громадського життя України у другій половині XIX ст.

З огляду на це, вкрай необхідним і цідком виправданим є проведення окремого дослідження, присвяченого О. Я. Кониському, яке дозволить з'ясувати характерні риси українського культурницького руху. Тож необхідність розв'язання означених проблем визначає *актуальність даного дослідження*.

Історіографія проблеми. Вивчення постаті О. Я. Кониського та його творчості розпочалося, як відомо, ще за його життя. Так, у 1882 р. галицький літературознавець О. Огоновський у своїй розвідці здійснив першу спробу аналізу творчого доробку письменника [51, с. 4]. Одразу ж після смерті громадського діяча (а помер він 1900 р.) у багатьох часописах з'явилися численні статті, спогади, присвячені пам'яті народолюбця. Перші публікації О. Авдиковича [51, с. 5], М. Грушевського [34], С. Єфремова, К. Студинського [13], І. Франка [24] та інших громадських діячів та науковців подавали цінний матеріал про життя та діяльність цієї постаті, його риси характеру, звички тощо. Однак участь та громадська діяльність О. Я. Кониського в контексті українського націотворення не була предметом спеціального розгляду суспільних діячів й письменників кінця XIX – початку XX ст. Надалі ситуація дещо змінюється. Її характерними рисами є наступне.

У 20-х рр. XX ст. опубліковано нечисленні, проте змістовно вартісні роботи М. Возняка та К. Студинського, якими зібрано й опубліковано чимале листування О. Кониського з іншими українськими громадськими діячами, серед яких: І. Белей, О. Барвінський, Б. Дідицький, П. Куліш, М. Костомаров, Л. Глібов, С. Ніс та ін. [51, с. 5-7], за допомогою якого стало можливим

реконструювати напрями діяльності та специфічні характеристики самого О.Кониського. .

1930 – друга половина 1980-х рр. – це час, коли ставлення до вивчення українського національного руху та його діячів у радянській історіографії було однозначно ворожим. Тому, починаючи від 30-х рр. ХХ ст., упродовж понад 50-ти років постать О. Я. Кониського та його діяльність у процесі українського націотворення не ставали предметом дослідження, а його художні, наукові твори майже не вивчалися й не друкувалися.

Однак за кордоном дослідження життя та діяльності, формування його світогляду продовжили М. Антонович [25-28], О. Пріцак [42] та ін.

Лише у другій половині 1980 – початку 1990-х рр., у зв'язку зі зміною політичної ситуації в СРСР, почалося звернення літературознавців, передусім, до художньої та наукової спадщини О.Я. Кониського у галузі шевченкознавства. До таких дослідників належать М. Сиваченко [22, 23], В. Смілянська [21], П. Хропко [49] та ін., що стимулювали появу нових праць.

У 90-і рр. ХХ ст. тема розвитку українського культурницького руху та боротьби за консолідаційні процеси українських земель у другій половині ХІХ ст., її ідейне обґрунтування стала особливо актуальною. Значна увага приділялася вивченню суспільно-політичної думки та діяльності вітчизняної інтелігенції з погляду українського етно-національного процесу. У працях даного періоду спостерігаються спроби осмислити досвід діячів українського національного руху, серед яких був і О. Я. Кониський.

За період державної незалежності України захищено декілька дисертацій, зокрема О. О. Мисюри [52], О. В. Дяченко [51] з історії життя та діяльності громадського діяча та Т. М. Камишової [53] з літературознавчої проблематики. Загалом до постаті О. Кониського останнім часом науковий історичний та літературознавчий інтерес дослідників постійно зростає, з'явилися нові праці, проте комплексної біографічної монографії на сьогодні ще не написано.

Джерельна база дослідження складається з опублікованих джерел. Насамперед, це спогади та щоденники відомих громадських діячів, які працювали разом із О. Кониським (О. Барвінський [1], М. Грушевський [5], С. Єфремов [6], М. Кононенко [7], Д. Маркович [12] та спогади однієї з доньок Олександра Яковича – Марії [8]). Посилання на них дається за *первинним зразком*.

Також нами використано й опубліковане М. Возняком та К. Студинським листування О. Кониського з іншими громадськими діячами [2, 3, 13], за яким частково можна виявити напрями інтересів цього громадсько-культурного лідера, коло його інтересів, ціннісні орієнтації тощо.

До джерел відносимо також й численні публіцистичні праці Олександра Яковича, що мають культурницький та популяризаторський характер всього українського, а також окремі його художні твори. Зазначені праці висвітлюють його й національні погляди [9, 11].

Автором даного дослідження *опрацьовано і ряд власних публікацій О. Я. Кониського*, надрукованих у журналі «Основа» за 1861-1862 рр. (протягом 22 місяців), примірники якого *сьогодні зберігаються у відділі рідкісної книги Наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*.

У даній роботі використано також і методичні матеріали проф. кафедри Виткалова С.В. [50], спрямовані на підготовку такого типу досліджень.

Об'єктом дослідження у дипломній роботі є постать О. Я. Кониського як громадського і культурного діяча.

Предметом роботи є світогляд, громадська, публіцистична, культурницька та організаційна діяльність О. Я. Кониського, його внесок у подальший розвиток української національної справи.

Мета дипломної роботи полягає у дослідженні діяльності О. Я. Кониського в контексті розвитку української національної культури та націотворення другої половини XIX століття.

Відповідно до мети у роботі розв'язуються такі **завдання**:

- вивчити стан історіографічної розробки теми;
- охарактеризувати діяльність відомих постатей української культури в другій половині XIX ст.;
- проаналізувати, що являє собою поняття «громадський діяч» у певний історичний період та який вплив мали громадські діячі різних теренів на розвиток української культури;
- розкрити окремі сторінки біографії Олександра Кониського;
- реконструювати його ідейні погляди стосовно формування української національної освіти, школи, мови, літератури тощо;
- розглянути його громадську, організаційну діяльність у питанні розвитку української національної культури.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період життя громадського діяча – 1836 – 1900 рр. Нижня межа обумовлена датою народження О. Я. Кониського, верхня – його смерті.

Територіальні межі бакалаврської роботи окреслюються територіями Чернігівської, Полтавської, Херсонської, Катеринославської, Київської губерній, Східної Галичини, а також Вологодською, Воронежською губерніями та Санкт-Петербургом, Німеччиною і обумовлені історико-географічними особливостями життя та організаційно-культурної і громадської діяльності О. Я. Кониського.

Методами дослідження є сукупність принципів, підходів та методів історичного пізнання. У роботі використано низку підходів, зокрема персоналістичний (біографічний), аксіологічний, міждисциплінарний, структурно-функціональний.

В основу дослідження покладено принципи історизму та наукової об'єктивності. Застосована сукупність загальнонаукових (аналізу та синтезу, системно-структурний, логічний, моделювання), загальноісторичних (порівняльно-історичний, історико-генетичний, історико-типологічний) та спеціально-історичних (проблемно-хронологічний, періодизації) методів.

Методологія дослідження базується на використанні низки методів, за допомогою яких вдалося розкрити обрану проблему, зокрема *історичного* – для виявлення суспільно-політичної ситуації на українських землях окресленого вище періоду, *культурологічного* – у процесі з'ясування сутності організаційно-культурної діяльності О.Кониського та виявлення стану розвитку української культури другої половини ХІХ століття, методу *контент-аналізу* – у процесі аналізу періодичної преси, спрямованої на деталізацію окремих положень даного дослідження, *біографічного* – для з'ясування окремих деталей у життєдіяльності обраного для розгляду діяча вітчизняної культури.

Практичне значення. Матеріали бакалаврської роботи можуть бути використані для подальшої популяризації знань з історії України, історії української культури, літератури. Вони можуть використовуватися в навчальному процесі мережі ЗОШ та ЗВО, а також у системі підвищення кваліфікації працівників освіти. Корисними вони будуть і для подальшого наукового пошуку, зокрема й для підготовки синтетичних праць з історико-культурного процесу.

Матеріали даного дослідження пройшли відповідну апробацію у вигляді виступів на практичних заняттях із дисциплін історико-культурного спрямування ОПП І (бакалаврського) рівня спеціальності 034 «Культурологія», виступах на наукових конференціях різних рівнів:

- **Мелешук І.А.** Історико-культурна спадщина України крізь призму видатних особистостей. *Філософія подієвої культури: історія та сучасність:* всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 25-26 берез., 2021 р. Київ : КНУКіМ, 2021. С. 17 [21 с.].

- **Мелешук І.А.** Постаць О.Кониського в культурно-політичному житті України ХХІ століття. *Феномен культури постглобалізма: між нар. наук.-практ. конф.,* м. Маріуполь, 27 листоп., 2020 р. Маріуполь: МДУ, 2020. С.15 [23 с.].

- **Мелешук І.А.** Культурна спадщина як предмет наукового осмислення. *Звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів та студентів кафедри культурології і музеєзнавства за 2020 р., 13-14 трав., 2021 р.: прогр. / Укл. розділу: Виткалов С.В., Казначеева Л.М., Виткалов В.Г. Рівне : РДГУ, 2021. С. 5 [130 с.], а також шляхом публікації фрагментів проведеного дослідження, зокрема:*

- **Мелешук І.А.** Творчий внесок Олександра Кониського у розвиток української культури. *Актуальні питання культурології: альм. наук. т-ва «Афіна» кафедри культурології та музеєзнавства / За ред. проф. Виткалова В.Г. Вип. 20. Рівне: РДГУ, 2020. С. 19-24 [179 с.].*

Структура роботи відповідає поставленій меті та виконанню основних завдань дослідження. Робота складається із вступу, двох розділів основної частини, висновків та списку використаної літератури.

У Вступі визначено актуальність теми, з'ясовано мету та завдання наукового пошуку, його предмет та об'єкт, наукову новизну та практичну значимість, методологію, апробацію наукового пошуку, а також загальну структуру дослідження.

В Основній частині бакалаврської роботи, що складається з двох розділів, виявлено сутність окремих понять, зокрема «Громадський діяч як культурний феномен», а також розглянуто основні етапи організаційно-культурної діяльності помітної постаті української культури другої половини ХІХ століття – О.Я.Кониського; акцентовано увагу на усіх відомих формах його діяльності і доведено його значний вплив на культурний простір України другої половини ХІХ століття.

У Висновках підведено результати проведеного дослідження.

Загальний обсяг бакалаврської роботи складає 72 сторінки, з яких основного тексту – 67 с.

Список використаної літератури та джерел нараховує 55 назв.

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

1.3. Відомі постаті української культури другої половини XIX ст. у контексті суспільних зрушень.

У другій половині XIX ст., в умовах численних заборон усього українського російською владою, що не визнавала української мови й виступала проти видання українських книжок, спостерігається активізація громадського руху за розвиток національної культури. Це посилює процес пробудження національної свідомості, інтерес суспільства до свого історичного минулого, усної народної творчості, етнографії, мови.

Після реформи 1861 р., як відомо, швидко розвивався український національний рух, який значною мірою спирався на «громади», їх активну публіцистичну діяльність та широку культурно-освітню роботу. Практична робота «громад» переважно складалася із культурницьких заходів, участі в різних формах підтримки недільних шкіл, видання підручників, публікацій усної народної творчості. Цей процес став характерним для усієї України.

Тож українська культура другої половини XIX ст., незважаючи на всі перепони, продовжувала успішно розвиватися. Цьому сприяли, по-перше, реформи 60–70-х рр. XIX ст. (скасування кріпосного права, судова, земська, міська, освітня реформи), які суттєво змінили ціннісний ряд суспільної свідомості широкого загалу; а по-друге, – бурхливий розвиток капіталістичних відносин, який також об'єктивно стимулював соціальну активність населення.

В освіті зміни стали відчутними вже на межі 60-х років XIX ст. Молода інтелігенція, студенти, що об'єдналися в громади, активно займалися створенням недільних шкіл. У 1862 р. в Україні їх було понад 110 [20, 25, с.185-187]. Викладання в багатьох із них велося українською мовою; видані були букварі та підручники, зокрема й «Буквар» Т. Шевченка. Але того ж

такі 1862 р. царський уряд вирішив закрити усі недільні школи, а багато їх організаторів та викладачів було заарештовано [46, с. 18].

Потрібно відзначити, що політика реформ проводилась царизмом одночасно з політикою репресій проти української культури. Про це свідчив і відомий Валуєвський циркуляр 1863 р., який загальмував розвиток української культури [10].

Тож лише з початку 70-х років XIX ст. в Україні поживилась культурно-освітня діяльність. Цьому значною мірою сприяли на надавали підтримку шкільній освіті земства. Саме в той час їх діяльність набула небаченого розквіту і саме вони виступи в провіді руху за освіту місцевого населення.

Нового удару по розвитку української культури завдав Емський указ Олександра II у 1876 р. Але й після цього прогресивні тенденції в культурі не зникли. Епіцентром культурного відродження, об'єднання інтелектуального потенціалу всієї України став Львів [1]. Тут у 1873 р. засновано Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка (НТШ), яке понад 15 років очолював М. Грушевський, а співучасть у ньому І. Франка надала йому нового дихання. Воно об'єднувало майже всіх провідних східно- та західноукраїнських учених, а також науковців з європейських країн і стало справді Академією наук.

Завдяки плідній роботі інтелігенції всієї України саме на галицькому ґрунті просвітницький рух збудив народ до бажання здобувати знання, виховував патріотичні почуття, естетичні смаки. Тут, у Галичині, засновувались україномовні школи, незважаючи на спротив польських чиновників та уряду. Галичани організували власні приватні школи, прагнули заснувати другий, осібний від спольщеного та знімченого у Львові, університет. Галичани, які дійсно відчували справжній культурний ренесанс, своєю натхненною працею вагомо впливали на діячів культури зі Східної України: вони допомагали видавати твори П. Мирного, Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших письменників.

І наддніпрянські українці розуміли, що тиск з боку царського уряду можна обійти, принаймні, у видавничій справі. Культурні зв'язки між східно- і західноукраїнськими землями відтоді вже ніколи не припинялись (за винятком міжвоєнного періоду 1919-1939 рр.). і саме вони змінили суспільно-культурну ситуацію в регіоні загалом.

Усвідомлення національного об'єднання, принаймні, на духовному рівні, було вістрям усього просвітницького руху. Нова генерація української інтелігенції не закликала народ до збройних повстань. Це була в основі своїй ліберальна інтелектуальна еліта, що засновувала недільні школи (П. Куліш, О. Кониський), працювала в університетах (М. Драгоманов, М. Костомаров, М. Грушевський), займалася меценатством (родини Ханенків, Терещенків, Бродських), у літературних та публіцистичних творах розвінчувала вади політичного устрою і вишукувала шляхи національного самовизначення. Тобто це був скоріше еволюційний, ніж революційний рух.

Задля того, щоб «залюднити» процес формування української національної культури у другій половині XIX ст., спробуємо охарактеризувати найбільш відомі постаті цього періоду, адже у той час активно працювала плеяда талановитих митців. Серед них і видатна письменниця Марко Вовчок (1833–1907 рр.), байкар Леонід Глібов (1827–1893 рр.), Анатоль Свидницький (1834–1871 рр.), Павло Грабовський (1864–1902 рр.), Павло Чубинський (1839–1884 рр.). Значний внесок у розвиток української культури зробили також Пантелеймон Куліш (1819–1897 рр.), Борис Грінченко (1863–1919 рр.), Олександр Кониський (1836–1900 рр.), Яків Щоголів (1824–1898 рр.), Володимир Антонович (1834–1908 рр.), Леся Українка (1871-1913 рр.), Іван Нечуй-Левицький (1838–1918 рр.), Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.) та ін. [17]. Саме ця генерація і змінила Україну.

Значний вплив на українську інтелігенцію справила громадянська та патріотична спрямованість творів Михайла Коцюбинського (1864–1913 рр.) та Лесі Українки (1871–1913 рр.). Їхні твори стали яскравим взірцем соціально-психологічного дослідження реального життя усіх верств та

соціальних прошарків в Україні за умов капіталізації суспільства і формування нового культурного простору [15].

Нові горизонти мислення, перехід до психологічної прози, що висвітлювала особистісне буття людини, знаменує творчість Івана Франка (1856–1916 рр.) – письменника, вченого, громадського діяча, літературна, публіцистична й наукова спадщина якого в повному обсязі досі не опублікована. Він створив класичні зразки громадянської, філософської та інтимної лірики («З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Каменярі», «Гімн»), змалював жорстоку експлуатацію робітників («Ріпник», «На роботі», «Борислав сміється»), дав ключ до філософського розуміння історичних подій в Україні («Захар Беркут», «Моїсей») [15]. Під впливом І. Франка розвивалася творчість найближчих його послідовників – М. Павлика (1853–1915 рр.), В. Стефаніка (1871–1931 рр.), М. Черемшини (1874–1927 рр.).

Розвиток процесу формування національної культури пов'язаний з поширенням публіцистики – жанру, в якому найвидатнішими представниками в Україні, безперечно, були І. Франко і М. Драгоманов.

І. Франко, як відомо, збагатив українську культуру взірцями перекладів найкращих творів світової літератури. Учень і тривалий період прибічник М. Драгоманова, його найближчий послідовник у публіцистиці та літературознавстві, І. Франко став на рубежі століть одним із провідних діячів культурного, національно-визвольного руху в Україні [15]. Його публіцистичні твори відіграли визначальну роль у розвитку культуротворчих процесів кінця ХІХ – початку ХХ ст., особливо у формуванні світоглядних засад української національної інтелігенції.

Серед відомих постатей українського культурництва почесне місце посідає Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.), який мав величезне значення як в Україні, так і за її межами, де він представляв прогресивну українську ідеологію і популяризував її на сторінках заснованого ним у Женеві альманаха «Громада» (1878–1882 рр.). Саме він працював в контексті культурних координат Київської старої громади і саме він знайомив Західну

Європу із здобутками українства. Він прагнув обґрунтувати пріоритетність загальнолюдських, гуманістичних та естетичних цінностей у національно-культурному розвитку. Його глибока ерудиція у галузі світової культури поєднувалася з глибокими поглядами щодо ролі й місця української культури в суспільному житті. Він став взірцем і для європейських політичних діячів.

М. Драгоманов закликав усіх співвітчизників, які вимушені були виїхати за межі України, «поклястися собі не кидати українську справу... Кожна українська людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною» [Діалоги про укр справу, с. 148].

У той час на сторінках наукових, публіцистичних видань широко популяризував свої дослідження й Михайло Грушевський (1866–1934 рр.). Він переконливо доводив, що український народ пройшов тривалий, складний історичний шлях, вистраждав право на свою мову, національну культуру, власну державність.

Розвиток національної культури зумовлював об'єктивну потребу розвитку освіти, художньої та публіцистичної літератури, преси. Через утиски царату у Наддніпрянщині видавати періодичні видання було справою складною, тому численні видання (наукового, педагогічного, етнографічно-побутового характеру) виходили в Петербурзі (журнал «Основа») або за кордоном, зокрема в Галичині.

Дійсні зміни у справі розвитку преси відчувалися після 1905 р., коли було ліквідовано заборони на вживання української мови. Але й у 1905–1914 рр. галицька преса, що консолідувала українців, продовжувала домінувати і за кількістю видань, і за їх тематикою [16, с.12].

Уже в середині XIX ст. і особливо після скасування кріпацтва розвиток шкільництва та народної освіти в українських землях не відповідав ні історичним, ні суспільним реаліям. Адже освіта, знання, наукове мислення – це той ґрунт, на якому примножувались інтелектуальний прошарок та

національна духовна еліта. Це чітко розуміли культурницькі діячі, але національна школа перебувала в занедбаному стані. У Підросійській Україні, зокрема, шкільна освіта була зросійщеною, в Галичині – спольщеною, на Закарпатті – змадяризованою [15].

Відсутність національної школи в українських землях у середині XIX ст. призводила до того, що переважна частина українських дітей могла отримувати освіту лише чужою мовою. Винятком було функціонування «недільних» шкіл, які організовували громадські діячі, до числа яких входили науковці, письменники, громадські діячі, і які проіснували з 1859 до 1862 р. за підтримки прогресивної частини української інтелігенції, що зробила спробу впровадити українську мову як навчальну.

Для цієї справи Т. Шевченко підготував та видав «Буквар южнорусській», П. Куліш – «Граматику», О. Кониський та Ю. Степовик – арифметичні збірки «Щотниця» [3]. У 1862 р. М. Костомаров широко поставив справу видання українських шкільних підручників, але урядові заборони поклали край його починанню. І хоча в Україні протягом майже трьох років існували україномовні «недільні» школи (всього понад 110), вони не відіграли вирішальної ролі у шкільній справі.

Зважаючи на суспільні потреби, вимоги прогресивних кіл країни, царський Уряд у 1864 р. здійснив реформу народної освіти, згідно з якою початкова освіта ставала доступною для дітей усіх станів. Усі типи початкових шкіл були перетворені на народні училища. Працювали вони за єдиними програмами: вчили закону Божому, читанню, письму та чотирьом арифметичним діям. У двокласних початкових училищах з п'ятирічним терміном навчання передбачалося вивчення історії, географії та малювання [17]. Одним словом, школи також стали у нагоді місцевому населенню.

Із 1872 р. початкові повітові училища під тиском громадськості були переведені на шестирічний термін навчання, розширювалося і коло предметів, що в них викладалися: геометрія, креслення та природничі дисципліни. Значну роль у поширенні освіти відігравали земства, які

відкривали та утримували початкові школи, організовували учительські курси. Значна частина земських діячів стала на захист української культури, серед яких вирізняється діяльність Іллі Щрага.

У Лівобережній Україні в 1897 р. функціонувало майже 17 тис. початкових шкіл усіх типів, що охоплювали навчанням лише третину дітей. Писемність населення становила в середньому 24%. [18].

Середню освіту, як і раніше, давали гімназії – повні (семикласні) та прогімназії – неповні (чотирикласні). Гімназії поділялися на класичні та реальні. Класичні давали гуманітарну підготовку і пільги для вступу до університетів без іспитів. Програма реальних гімназій передбачала вивчення здебільшого природничих наук. Їх випускники могли продовжити освіту у вищих технічних навчальних закладах [18].

Наприкінці XIX ст. в Наддніпрянщині було 129 гімназій і 19 реальних училищ [18]. У західноукраїнських землях церковні та початкові школи також були реорганізовані в народні училища і передані до відомства цивільних органів. Їх кількість була невеликою, тому в окремих районах до 76 % населення було неписьменним [18]. Це й не дивно: одна українська школа припадала на 820 тис. населення, тоді як одна школа з польською мовою навчання – на 30 тис. [18]. До того ж у цьому регіоні не було жодного реального училища, середнього або вищого професійного навчального закладу. Львівський університет давав освіту польською мовою, Чернівецький – німецькою. У закарпатських школах проводилася політика мадяризації. У Наддніпрянщині розвиток економіки стимулював появу професійної освіти – ремісничих, промислових, сільськогосподарських, комерційних училищ, учительських семінарій та курсів професійної підготовки.

Відбулися суттєві позитивні зрушення і в галузі вищої освіти. У 1865 р. в Одесі було відкрито Новоросійський університет. Якщо на той час в університетах Харкова, Києва та Одеси навчалося майже 1200 студентів, то в середині 90-х років – уже понад 4 тис., які здобували освіту на історико-

філологічному, фізико-математичному, юридичному та медичному факультетах. За університетським статутом 1863 р. цим закладам надавалася автономія: розширювалися права університетських рад, професорських колегій, але в 1884 р. всі привілеї було скасовано [18].

Отримували освіту у Наддніпрянщині й жінки: середню – в гімназіях та прогімназіях, а також у єпархіальних училищах. Гімназії мали сім класів, восьмий клас був педагогічним і готував учительок та гувернанток; професійну освіту жінкам давали тільки вчительські семінарії. Існували і привілейовані жіночі навчальні заклади – інститути шляхетних дівчат. Фахівців вищої ланки готували вищі жіночі курси: в Києві (1878-1889 рр., відновлені у 1905 р.), Одесі (1906 р.) та Харкові (1913 р.). У 1907 р. у Києві відкрито медичний інститут для жінок [14].

Незважаючи на утиски та жорстокі переслідування української мови, значну роботу з дослідження мови, літератури, фольклору та перекладів проводили П. Житецький, О. Потебня, М. Петров, А. Кримський, Б. Грінченко та О. Кониський. Потрібно зазначити, що їхніми зусиллями українська мова не лише розширила межі свого вжитку, але й активно позиціонувалася у культурному просторі Західної Європи..

Помітний внесок у дослідження історії та теорії української літератури зробив І. Франко, організаційно-культурна діяльність якого у справі популяризації здобутків української культури має надзвичайно велике значення. Видатний публіцист, він всіляко сприяв популяризації української мовної практики. А його наукові дослідження становили визначну сторінку національної спадщини.

Фольклористика та етнографія цієї доби поповнилися працями М. Сумцова, П. Чубинського, М. Драгоманова, які також суттєво розширили обрії української культури.

Загалом, уся наукова робота українських учених сприяла розвитку освіти в Україні. І хоча освіта в цілому не задовольняла вимог українського суспільства, насамперед через недоступність отримання знань рідною мовою,

її розвиток у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. дав змогу певній частині українців наблизитися до знань, почати усвідомлювати значний потенціал вітчизняної культури. А освітній і особливо науковий розвиток, до прикладу, у Наддніпрянщині дав плеяду культурницьких діячів не тільки українській, а й російській культурі; адже саме вони заснували нові напрями в різних галузях знань, відкривали нові погляди про світ, формували наукові школи, які твердо заявили про українську науку як науку національну, а про українців – як про цивілізовану націю, що завершувала процес свого формування, становлення та самоствердження. І в цьому плані друга половина ХІХ століття, попри значні утиски національно-культурної спарви, стала знаковою у культурному просторі імперії.

Динамічний розвиток української культури, зокрема художньої, відновив меценатство і благодійництво. Меценатством та колекціонуванням мистецьких творів займалася родина Тарновських. Так, Г. Тарновський у 1840 р. фінансував перший випуск «Кобзаря», зібрав значну кількість рукописів та малюнків Т. Шевченка і в 1897 р. подарував їх Чернігівському земству. Меценатами були Богдані Варвара Ханенки й М. Терещенко, на базі їхніх колекцій створено експозиції київських музеїв образотворчого мистецтва. Їх коштом утримувалися київські та глухівські школи, рисувальні студії. Значної допомоги для розвитку освіти в Україні, зокрема технічної, надавали родини Бродських та Симиренків. Одним словом, в окреслений період українська культура суттєво оновилася, відчула значну підтримку широкого загалу, що стало визначальним чинником її подальшого розвитку.

Колекція української старовини художника С. Васильківського стала, як відомо, основою Харківського краєзнавчого музею. Великий внесок у збереження мистецької спадщини та розвитку науки в Україні зробив одесит Й. Дерібас. Львівський граф і митрополит Андрей Шептицький вкладав значні кошти в розбудову храмів, шкіл, видавництв, колекціонував картини, фінансово підтримував мистецькі студії. Саме за його організаційно-фінансової підтримки здобули фахову освіту за межами України (в Парижі,

Берліні, Кракові) значна кількість українських митців, які повернувшись по її завершенні (здобутті) до України, значно змінили мистецьке обличчя Галичини. Саме завдячуючи їх подальшій творчій праці Львів набуває особливого вигляду. Потрібно зазначити, що Андрей Шептицький безпосередньо викладав дисципліну «Іконознавство» у Грекокатолицькій академії у Львові та фінансово підтримував художню школу О.Новаківського. Це справляло величезне психологічне враження на студентів та й населення загалом.

Зібрання історичних, культурних цінностей потребувало створення мережі музейних закладів в Україні. Музеї як такі почали з'являтися також масово у ХІХ ст. Це були спочатку переважно археологічні та історико-краєзнавчі музеї: Миколаївський (1806 р.), Феодосійський (1811 р.), Одеський (1825 р.), Керченський (1826 р.), Музей старожитностей при Київському університеті (1835 р.) [15]. У 1869 р. у Севастополі відкрито музей оборони Чорноморського флоту, з 1905 р. – це державний комплекс – музей героїчної оборони міста з панорамою [18]. Цьому значною мірою сприяли й Археологічні з'їзди, які саме наприкінці століття організовувалися в Україні і стимулювали відповідну систематизації художніх творів, археологічних колекцій та всього того, що було пов'язано з українською ідеєю загалом.

Найактивніший розвиток музейної справи припав на останню чверть ХІХ – початок ХХ ст. У 1890 р. відкрито Херсонський музей у Севастополі. Почали працювати музеї: історичний у Львові (1893 р.), Архівної комісії (1893 р.) та української старовини В. Тарновського у Чернігові (1902 р.), природничий у Полтаві (1891 р.) [18].

На базі приватних колекцій творів мистецтва сформувалися музеї образотворчого мистецтва у Харкові (1886 р.), Києві (1889 р.), Одесі (1899 р.), картинна галерея І. Айвазовського у Феодосії (1880 р.), а також музеї у Миколаєві та Катеринославі. Існували також великі приватні колекції в

українських громадських діячів – В. Кочубея, В. Шавинського, П. Потоцького, В. Терещенка та ін. [18].

У Львові в 1874 р. відкрито перший міський промисловий музей, у 1895 р. – етнографічний музей Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, в 1907 р. – Народний музей.

Усього в 1917 р. в Україні налічувалося 36 музеїв [15]. Вони відігравали важливу роль у справі збереження культурних цінностей, сприяли поширенню просвітництва українського народу, його культурному розвитку, формуванню національної свідомості.

Інфраструктура української культури поповнилася створенням клубних та бібліотечних закладів. На межі XIX – XX ст. у Києві, Харкові, Одесі організовано народні клуби для поширення серед народу освіти та досягнень культури. При них діяли читальні, лекційні, концертні та виставкові зали, гуртки, курси. Відзначимо також, що й приміщення, в яких розміщувалися установи культури, будувалися також на конкурсній основі, з широким залученням до обговорення проектів громадськості, що сприяло урізноманітненню вітчизняного архітектурного простору, якісно позиціонувало Україну у європейському культурному середовищі.

З наступом реакції в 1912 р. вони були реорганізовані в народні доми. У 1908 р. в Києві видатним українським композитором і диригентом М. Лисенком заснований один із найбільших народних клубів – «Український клуб», який став культурно-просвітницьким центром демократичного спрямування. Він виступав не стільки як приміщення, а позиціонувався як специфічна трибуна для популяризації усього українського і М.Лисенко в ньому відігравав визначну організаційну роль. Тут популяризувалися досягнення українського музичного мистецтва – ставилися опери українських композиторів: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Катерина» М. Аркаса, «Наталка Полтавка» М. Лисенка, «Купайло» А. Вахнянина та ін. Інакше кажучи, на кінець XIX століття

Україна, попри наявні жорсткі заборони, позиціонувалася як яскравий терен у національно-культурному контексті.

Висновки до підрозділу. Таким чином, друга половина XIX ст. була складним і суперечливим періодом у розвитку української культури. Незважаючи на усі труднощі, культура збагатилася визначними здобутками практично в усіх провідних галузях. Усе це відбулося завдяки активної діяльності широкого кола української національно-культурної інтелігенції, її широкій просвітницькій діяльності, спрямованій на піднесення соціальної активності українського населення..

1.4. Громадський діяч як культурний феномен доби

У другій половини XIX ст. зрілішою та згуртованішою стала вітчизняна інтелігенція, яка висунула новий принцип національного визволення – «повернення обличчям до народу», що передбачав духовне, а згодом і політичне самовизначення. Важливим було й те, що впровадження саме цієї ідеології відкрило мовну та етнічну єдність усіх українських земель як передумови культурного, а згодом і політичного об'єднання українців. На цій основі формується і національний менталітет.

Формування національної еліти відбувалося в умовах жорсткого тиску цензури, заборон та утисків. Особливо це відчувалося на Лівобережжі, де асиміляторські заходи царського Уряду протягом 60-90-х років XIX ст. регламентували національно-культурне життя (серед 11 наказів царського Уряду, що забороняли користуватися українською мовою, найжорсткішими були, згадані вже, Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський акт 1876 р.).

В умовах тотального тиску влади представники національної духовної еліти розгорнули широкий культурницький рух поза межами етнічних теренів. Одним із центрів національного відродження стала столиця Російської імперії Петербург, де мешкало чимало українців і куди після відбуття покарань дозволили повернутися і обійняти високі посади

колишнім братчикам: М. Костомарову, В. Білозерському, Т. Шевченку. Українські діячі Петербурга 1859 р. створили першу українську громаду – культурно-освітню організацію, що мала на меті популяризацію національної ідеї через видання книг, журналів, проведення вечорів, навчання в недільних школах [14]. Оминаючи політичний аспект, українська інтелігенція спрямувала свої зусилля на культурно-освітню практику, за допомогою якої досягла значно більше, ніж це можна було зробити за допомогою зброї.

З метою поширення своїх поглядів петербурзька громада за ініціативою В. Білозерського почала видавати журнал «Основа». Це стало поштовхом до нової хвилі просвітництва в Україні. І хоча журнал видавався не значний час, у 1861–1862 рр. (протягом 22 місяців) не лише російською, а й українською мовами, він чимало прогресивних аспектів зміг реалізувати. На його сторінках друкувались етнографічні, фольклорні, літературно-художні та критичні праці В. Білозерського, П. Куліша, М. Костомарова, М. Максимовича.

Там же, в Петербурзі, коштом В. Тарновського та Г. Галагана відкрилася друкарня, де видавались українські твори Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, вперше друкувались твори Марка Вовчка.

Саме в «Основі» М. Костомаров видав ряд статей, присвячених основним проблемам українського світогляду. Він відзначав в українцях «сильно розвинений індивідуалізм, нахил до ідеалізму, глибоку внутрішню релігійність і демократизм, замилювання до свободи, нехіть до сильної влади» [Костомаров, Дві руські народності 11 а, 11 б]. [змішено посилання](#)

У 1860-х рр. це було єдиним українським періодичним виданням, що висвітлювало всі загальноукраїнські проблеми – в культурі, економіці, політиці, освіті, науці, літературі, фольклорі, історії, міжнародних відносинах. Журнал наочно показав, що існування української нації, культури було незаперечним фактом. Засвідчив він і той факт, що навіть

невеличка група інтелігенції здатна зробити дуже багато, якщо у неї є мета і лідер.

У народному середовищі будителями національної свідомості виступила молода генерація українських інтелектуалів – студенти Київського університету св. Володимира: В. Антонович, П. Житецький, П. Чубинський, Т. Рильський та інші, які утворили кістяк першої громадсько-просвітницької організації «Київська стара Громада» (1859–1863 рр.). Згодом вона стала основним культурно-просвітницьким осередком, що згуртував навколо себе прогресивну інтелігенцію Києва. Саме в Києві активізується друкарська справа, саме там розпочинається друк популярних книг для народу; саме на кошти та за організаційно-фінансової підтримки членів Громади розпочинається публікація значної кількості народознавчої літератури з передмовою В. Антоновича. Це стосується й українських народних казок та байок Л. Глібова.

Натхненна прикладом киян, інтелігенція Полтави, Харкова, Чернігова, Одеси створила свої «Громади», яких, за даними дослідника громад С. І. Світленка, усього в Україні було близько 100 [20, с. 11]. Усіх членів «Громад» об'єднувала національна ідея, що розвивалася на демократичному ґрунті: віра в можливість досягнення національного самовизначення, любов до України, повага до українського народу, гордість за надбання духовної та матеріальної культури.

Доробком «громадівців» було й створення недільних шкіл з українською мовою навчання, видання для них підручників рідною мовою, збирання та публікування фольклору, вивчення та популяризація історії та етнографії України, складання українсько-російського словника. Але циркуляром 1863 р. діяльність «Громад» заборонялася, як заборонялося й користування українською мовою. Один із перших дослідників української культури І. Огієнко писав: «Українську інтелігенцію відірвали од народу і заборонили промовляти до нього рідною мовою» [14]. Сприяли громаді й певною мірою формуванню мережі приватних художніх та музичних шкіл

Згодом, не витримавши переслідувань з боку царської влади, громади одна за одною самоликвідувалися або ж були офіційно заборонені. Проте громадські діячі не полишили працю. Основну свою діяльність вони зосередили на досягненні успіху в царині науки або на освітній ниві. Відсутність організації не давало можливості розвивати український рух. Тільки наприкінці 60-х років, після послаблення антиукраїнської політики, знову з'явилися громади, але як нелегальні організації. Та нелегальне становище давало малий простір для культурницької діяльності, і тому провідники українського руху весь час намагалися знайти легальні форми для своєї праці. Така можливість відкрилася зі створенням у 1873 р. Південно-Західного відділення імператорського Російського географічного товариства (ПЗВІРГТ), яке завдяки громадівцям стало центром українознавчих досліджень. Крім того, київська громада перебрала до своїх рук редагування російськомовної газети «Киевский телеграф» [19, с. 88].

Урочисте відкриття Відділу відбулось 13 лютого 1873 р. Головою відділу було обрано Григорія Павловича Галагана – мецената, людину, що вболівала за виховання національної інтелігенції. Управителем справ одноставно обрано П.Чубинського. Органом Відділу стали «Записки Юго-Западного отдела ИРГО». Неформальним органом Відділу була також газета «Киевский телеграф», яка виходила в 1874–1876 рр. До її редакційного комітету увійшли такі громадські діячі, як М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, М. Лисенко, П. Житецький [19].

До роботи у Відділі були залучені значні наукові сили. Тільки дійсних членів було 76, серед них – В. Антонович, М. Драгоманов, В. Лисенко і М. Лисенко, О. Ушинський (брат відомого педагога) та багато інших. Окрім них, для Відділу самовіддано працювала велика когорта співробітників і провінційних кореспондентів, які присилали записи про народний побут, традиції, вірування. До речі, ця практика буде поширена у 20-х роках ХХ століття, коли громадські кореспонденти значно розширять простір української етнографії.

Разом зі старими членами в громадівські організації прийшла молодь, переважно студентська. Ідеї, що зародилися серед молодших членів «Київської Громади», найбільше відбилися в працях М. Драгоманова, який розглядав національно-визвольний рух як головний фактор відновлення української державності. Він проголошував права людини і громадянина як необхідну умову особистої єдності і розвитку; самоврядування – як основу руху до соціальної справедливості; політичну свободу – як засіб повернення української нації до родини націй культурних. Його погляди стосувалися питань державотворення. Але, на відміну від представників російської інтелігенції, які прагнули радикальних змін в імперії, українська духовна еліта здебільшого була прихильником еволюційного шляху розбудови нової України.

У 1860-х рр., коли на Лівобережній Україні посилювались утиски царату щодо української культури, в західноукраїнських землях інтелігенція відчувала, хоч і досить обмежено, деякі політичні права та свободи, намагаючись втілити їх у справу національного та духовного визволення. Тому звідси й починається український П'ємонт (рух за об'єднання нації – політичне, духовне, державне). Це відбулося саме завдяки громадським діячам з Наддніпрянської України – В. Антоновича та О. Кониського. Завдяки їхнім організаційним справам, багато громадських діячів, письменників, науковців та інших діячів культури перенесли свою національну діяльність до Східної Галичини.

Справі культурно-національного відродження сприяло заснування 1868 р. у Львові громадського товариства «Просвіта» на чолі з А. Вахняниним [24], який за допомогою митців значно розширив потенційні можливості Товариства і перетворив його на справді потрібну для галичан справу у питання освіти місцевого населення. Дуже скоро в містах і містечках Галичини з'явилися його філії, що об'єднували прогресивну інтелігенцію не тільки цього регіону, а й Буковини, а згодом і Східної України. У роботі «Просвіти» брали участь В. Барвінський, Ю. Федькович, І.

Франко, М. Коцюбинський, Г. Хоткевич, Леся Українка та ін. Потрібно відзначити, що сам факт участі цих видатних особистостей значно підвищив престиж організації, розширив її потенційні культурні можливості.

Головним завданням «Просвіти» було поширення освіти серед народу, підвищення його загальнокультурного рівня та сприяння формуванню національної свідомості. Для цього в 77 її філіях засновано майже три тисячі читалень та бібліотек, здійснювалися театралізовані вистави тощо.

Вінцем об'єднання національної духовної еліти стала спільна робота інтелігенції Наддніпрянщини та Галичини в 70-х рр. XIX ст. Спочатку ця робота проходила під егідою Північно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства (1873–1875 рр.), що згуртував навколо себе провідні культурні сили України: етнографів, істориків, мовознавців, літераторів, композиторів, драматургів. У його рамках проводилися Археологічні з'їзди (у рамках яких розпочалося активне позиціонування всього українського, зокрема пам'яток Трипільської культури, народного одягу, традиційно-побутової культури загалом), видавалися наукові праці з історії, етнографії, мовознавства, поширювалися українські літературні твори. Товариство стало й першим науковим українознавчим осередком. Та й цей факт можна тлумачити і як спробу об'єднання інтелігенції загалом, що також мало визначне значення для консолідації населення.

Отже, феномен громадівського руху постав на складній суспільно-політичній базисній основі. «Громади» другої половини XIX століття об'єднували найкращих представників національної інтелігенції, громадських діячів, учених, освітян, літераторів, студентської молоді тощо. Вони певним чином стимулювали підвищення соціальної активності населення, розширення його потенціалу, а відтак і змінення ситуації у культурній сфері на краще.

Висновки до розділу. За допомогою прогресивної інтелігенції в 60-70-х роках виникли публічні та народні бібліотеки. Вони створювалися майже в

усіх губернських містах, а інколи навіть і в повітових містечках. Із кінця XIX ст. на їх базі засновувалися бібліотеки при просвітницьких товариствах, народних клубах та народних домах. На початку XX ст. у Лівобережній та Західній Україні їх налічувалося 3153 із загальним фондом майже 2 млн. книжок. Книга задовольняла прагнення українського народу до знань, освіти, волі, створення незалежної держави.

У XIX – початку XX ст. активізувався культуротворчий потенціал українського народу шляхом творення духовних цінностей (літератури, мови, мистецтва, науки, освіти тощо), збереження та поширення духовної спадщини (культурно-освітніх товариств, бібліотек, музейної справи, меценатства). На межі XIX і XX ст. інтенсивно відбувся процес формування інфраструктури української культури, об'єднання духовних зусиль національної еліти східних і західноукраїнських земель, зростання національної та політичної свідомості українського народу. Українська культура стала народною за змістом та класичною за формою.

Можна констатувати, що в другій половині XIX ст. народилася нова генерація української інтелігенції, що вийшла з народу. У цьому середовищі формувалася національно-духовна еліта, яка висунула ідеологію нерозривного зв'язку зі своїм народом, консолідувалася в єдине національне ціле і засобами широкого просвітницького руху вела українців до соціально-політичного, національного та духовного визволення. Саме тоді в Україні формується новий тип патріота-інтелігента, який має відповідні програми, володіє навичками організатора і здатен повести за собою значні маси населення.

РОЗДІЛ 2. ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ – ЯК ПРЕДСТАВНИК НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЦЬКОГО РУХУ

2.1. Біографічні елементи життя Олександра Кониського

Серед представників національно-культурного руху зазначеного періоду почесне місце посідає й Олександр Кониський. Спробуємо навести сторінки його біографії, аби зрозуміти підстави його формування як громадсько-культурного діяча національного культурного простору.

О. Я. Кониський народився 6 (18) серпня 1836 р. на хуторі Переходівка Борзненського повіту Чернігівської губернії (тепер Ніжинського району Чернігівської області).

Олександр Якович подав відомості стосовно своєї родини, опираючись лише на свідчення своєї матері та власну пам'ять про дитинство. У 1840 р. в їх будинку сталася велика пожежа і все, що було згоріло. Таким чином, Яків Кониський зі своєю великою родиною залишився без господарства й через те мусив продати землю. Після чого, сім'я переїхала на батьківщину матері – у м. Кобижчі Козелецького повіту Чернігівської губернії, де у 1844 р. помер батько – Яків Кониський.

Осиротівши у вісім років, Олександр жив у матеріальних злиднях. Олександр Якович майже не залишив жодних спогадів про рідного батька. Початкову освіту він здобув вдома, де перші уроки грамотності надавали мати й дід – старий козак, старосвітський священник, отець Корній Малинка. Мовою родинного виховання і освіти була українська. У своїй «Автобіографії» О. Я. Кониський вказав на те, що дітей починали навчати грамоті «на Наума», тобто з 12 грудня [51, с. 9].

Дід навчав грамоті свого онука переважно на релігійному ґрунті і мав на Сашка великий вплив. Тому спочатку його віддали навчатися до семінарії. Але вчився він там не довго, позаяк мати не погодилася з тим, щоб її син став «попом». Отже, перший етап формування національного світогляду

О. Я. Кониського проходив в умовах збереження українських, козацьких традицій та на релігійній основі.

У дев'ять років хлопця відправили до Ніжина, де проживав тридцятирічний дядько Іван, який тривалий час служив економом у Ніжинському ліцеї. Тут Олександр почав здобувати освіту, вступивши до підготовчого класу місцевої повітової школи, а за рік – перейшов до першого класу. Згодом, у 1845 р. О. Я. Кониського віддали в «Сирітський дім» (бурса для шляхетних дітей) і звідси він ходив до Чернігівської гімназії, де вихованець за рівнем знань став першим учнем. Вчився дуже добре і вже у 11 років почав писати вірші, звичайно, спочатку російською мовою [45, с. 150].

Потібно відзначити, що більшість українських дітей того часу, що прагнули дістати доступ до середньої й вищої освіти, вільно чи невольно підпадали у навчальних закладах під вплив російської мови і культури. Засимілювавшись, вони ще глибше відчували своє відчуження від українського народу, ставши йому чужими не лише соціально, а й національно. Ті з них, які зберегли національну ідентичність, почували себе чужинцями у культурному світі, майже повністю здомінованому російськими впливами. Серед них був і О. Я. Кониський.

У четвертому класі, діставши «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, він став писати під його впливом рідною мовою. Вже тоді у нього виникла потреба висловлювати свої думки переважно українською. Так, на другому році навчання у Чернігівській гімназії він написав «Оду» своєму законоучителю попу в сатиричному жанрі. За цей вірш молодого поета побили й заборонили віршувати [52, с. 7]. Але з того часу Олександр писав вірші українською крадькома, щоб ніхто не дізнався, у своєму «таємному» зошиті. Але один із його однокласників викрав заборонені вірші й віддав наглядачеві. Як свідчить сам О. Я. Кониський в «Автобіографії», вірші були гарні, та написані вони українською. Цього стало досить, щоб тринадцятилітню дитину виключили у 1849 р. із гімназії [51, с. 9]. Такий був перший крок О. Кониського на полі українського письменства. Ця пригода могла назавжди

вбити у душі підлітка українські паростки (як це траплялося на кожному кроці серед його співвітчизників). Пізніше він згадає цю подію в автобіографічній повісті «Юрій Горовенко. Хроніка з смутного часу» такими словами: «От до чого дожили!.. От яка пора настала! Такого ще не було. Дитину виганяють з гімназії за те, що принесла книжку, котрої і не розуміє добре. Ну вже коли на те пішло, щоб показати, що ми не спимо, вартуємо, посадили б хлопця в карцер і годі.., а то вигнать!..» [23, с. 23]. Так О. Я. Кониський на все своє життя ступив на стежку, сповнену небезпек, поневірянь і змагань за створення української нації.

На початку 1849 р. Олександр продовжив здобувати освіту у Ніжинському повітовому училищі. Як у Чернігові, так і в Ніжині під час навчання він виявив неабиякі здібності. Свідченням цього є «Похвальний лист», отриманий О. Я. Кониським «за відмінну поведінку і такі ж успіхи в науках» датований 23 червня 1850 р. Такий же документ вручили йому і по завершенню третього класу – 23 червня 1852 р. [45, с. 151].

Однак спроба здобути вищу освіту у Ніжинському ліцеї закінчилась невдачею. На перешкоді стали матеріальні нестатки, хвороба очей та вживання О. Я. Кониським української мови. Таким чином, 30 серпня 1852 р., по завершенню Ніжинського повітового училища, на його ім'я виписано свідоцтво про оцінки.

Після цього юнак посилено почав вивчати юриспруденцію, щоб усвідомити, що український народ має бути рівним хоча б у своєму мовно-культурному розвитку вільним від інших народів. Він готувався скласти іспит на кандидата права (закон для цього не вимагав університетської освіти). Специфіка нової галузі змусила його багато їздити по Ніжинській та Полтавській губерніях.

У юнацькі роки, під час поїздок по українським селам О. Я. Кониський бачив умови життя різних верств українського населення. Він часто спілкувався з селянами і вільними козаками, панами й дворянами, священиками, чиновниками, інтелігенцією, спостерігав життя представників

різних суспільних верств – покріпачених селян, священників, чиновників, великих землевласників та ін.; народолобець часто був свідком моторошних знущань над селянами. Своїми враженнями і болем він у майбутньому поділиться в автобіографічній повісті «Молодий вік Максима Одинця». Його душу також розтривожили заборонені тоді вірші Кобзаря [23, с. 23]. Взагалі, українолюбні й народолобні мотиви поетичного слова Т. Г. Шевченка мали величезний вплив на формування наступного покоління українських народолобців. Не виключенням став і О. Я. Кониський.

Середина XIX ст. позначилася активними пошуками шляхів до світогляду селянства з боку діячів української національно-демократичної інтелігенції. Проявами цього явища стали масове «ходіння в народ» і культурно-освітня робота українських народолобців (у тім числі й О. Кониського) серед селянства, видання популярних книжок для народу, звернення в літературі до образів селян та українського села тощо. «Ходіння в народ» сформувало національну свідомість О. Я. Кониського, зміцнило любов до скривдженого долею народу, наповнило співчуттям, утверджувало в думці, що причиною народного горя є несправедливий існуючий лад, який поєднав у собі соціальний, національний і політичний гніт колись вільної нації. Всі обставини життя, розум і почуття спонукали письменника до дій, характерних широкому колу різночинної молоді тієї пори. Молодий, темпераментний, сповнений енергії, О. Я. Кониський кинувся у вир розбурханого громадського життя. Він встигав скрізь, де був потрібний його талант.

Уже у той час О. Я. Кониський розумів, що є національними цінностями народу. Для нього – це, перш за все, відсутність соціальної кривди у суспільстві, яку можна досягти завдяки піднесенню національної ідеї, а цьому може сприяти лише українська інтелігенція, завданням якої, вважав О. Кониський, є довести до свідомості народу, що вони належать до української нації та є українцями. Щодо практичного розв'язання цих питань, то народолобець не схилився до рішучих дій, а залишався на позиціях

лібералів-реформаторів, тому головну надію покладав на урядові реформи [37, с. 97].

У центрі уваги О. Я. Кониського був простий народ, селяни. Вже в такому молодому віці він почав порушувати проблему «що є Україна і ким є український народ»: Україна для нього це ідеал, а народ ним розглядався як загальнолюдська цінність. Під українським народом він розумів передусім трудящий люд, головним чином селянство, зі своїми потребами та інтересами. У молодого хлопця вже тоді з'явилося відчуття щодо відірваності інтелігенції від народу і власної провини за його знедолене життя й неосвіченість.

Відбувши у роки Кримської війни державну службу, він згодом склав іспит на кандидата права й переїхав до Полтави. Якщо дитячі та юнацькі роки О. Я. Кониського, час формування його національного світогляду, були пов'язані з Чернігівщиною, то службове зростання, становлення українолюбних поглядів, початки активної громадської діяльності відбувалися на Полтавщині. С. І. Світленко у своїх працях, присвячених дослідженню біографії О. Я. Кониського, зазначив, що «8 квітня 1855 р. Олександр Кониський вступив на службу за визначенням Полтавського правління у Прилуцький повітовий суд канцелярським служителем II розряду. Внаслідок указу Полтавського губернського правління від 15 березня 1856 р. він обійняв посаду секретаря Прилуцької міської ратуші і Сирітського суду, які займав з 1 квітня до 15 травня того ж року.

Незабаром О. Я. Кониський переїхав до Полтави, де 14 березня 1858 р. був призначений помічником столоначальника, а з 22 травня до 30 липня 1859 р. працював вже столоначальником Полтавського суду». На судовій службі він працював щодня по дев'ять годин, а інший час присвячував навчанню та читанню літератури [20, с. 28].

У ці роки зміцнилися українолюбні погляди майбутнього громадського діяча, що відбулися під впливом української літератури. Вже тоді «він перечитав Шевченківський «Кобзар», а також «Вітку», «Переяславську ніч»,

«Ластівку». З 1858 р. О. Я. Кониський ознайомився з усім, що було видано на той час українською мовою. Він також цікавився й російським письменством, знав творчу спадщину М. В. Гоголя, В. А. Жуковського, М. Ю. Лермонтова, О.С. Пушкіна та ін.

29 січня 1860 р. О. Я. Кониський отримав посаду колезького реєстратора. Однак на цій посаді він працював недовго. Вже 4 липня того ж року його звільнено від служби через хворобу очей. З 1861 р. юнак почав займатися адвокатською практикою. Водночас поринув у громадські справи, а у 1861 – 1863 рр. став одним із найактивніших учасників Полтавської громади.

Познайомившись у Полтаві з місцевими громадськими діячами, О. Я. Кониський пристрасно віддався служінню ідеям українських народолюбців [40, с. 17]. У той час, під впливом спілкування із полтавськими громадськими діячами, особливу увагу він приділяв розвитку української освіти. Олександр Якович був одним з числа дев'яти громадівців, яких обрано до загальної ради недільних шкіл у полтавській освіті. Разом з Є. І. Милорадович, В. В. Лободою, Д. П. Пильчиковим, О. І. Строніним, В. А. Щелканом, В. Ф. Горовим та іншими обговорював найкращі методи навчання грамоти [45, с. 150].

Улітку 1862 р. до О. Кониського до Полтави приїхали два студенти Петербурзького університету. На жаль, їх прізвища нам не вдалося встановити. Ці студенти намагалися залучити полтавського громадського діяча до загальноросійської таємної революційно-демократичної організації «Земля і воля», сповіщаючи при цьому про своє товаришування з М. І. Костомаровим. Проте О. Я. Кониський дотримувався думки, що в тодішній ситуації необхідна, насамперед, національна освіта, а таємні товариства можуть тільки їй нашкодити. Народолюбець не повірив землевольським емісарам і написав про це в листі М. І. Костомарову. Той відповів, що ніяких гостей не засилав і висловився за легальну співпрацю. Так зав'язалося листування між двома українськими діячами, яке з перервами тривало до

кінця 1870-х рр. [45, с. 153]. Їх листи складають ще одну цікаву сторінку розвитку епістолярного жанру в країні.

О. Я. Кониський мав широкі контакти з діячами українського національно-демократичного руху. Приміром, у листах до В. В. Лободи він сповіщав про київську та харківську українські громади. Упродовж 1861 – 1863 рр. народолобець листувався із членами чернігівської громади Л. І. Глібовим та С. Д. Носом, був у курсі справ і цієї громади. У 1860–1875 рр. О. Я. Кониський листувався з П. О. Кулішем, який на початку 60-х рр. надавав різноманітну допомогу улюбленому земляку: перечитував його матеріали, надіслані до «Основи», відправляв гроші на підтримку полтавських недільних шкіл, передавав українські книжки для продажу тощо [52, с. 15].

На початку 60-х рр. XIX ст. О. Я. Кониський, за порадою і допомогою П. О. Куліша, став писати статті і до галицьких видань, а також листувався з редактором львівського часопису Б. Дідицьким. Його перші публікації в галицьких виданнях відіграли велику роль у формуванні об'єктивного враження галичан про Наддніпрянську Україну. Адже до цього часу у Східній Галичині майже нічого не було відомо про життя, культурний розвиток українців, які перебували під владою Російської імперії. Навіть твори Т. Г. Шевченка, опубліковані в Росії ще у 40-х рр. XIX ст. в Галичині залишалися невідомими до 1859 р. Починаючи з 1862 р., а особливо з 1865 р., коли О. Я. Кониський вперше відвідав Галичину, його ім'я можна було зустріти на сторінках багатьох газет, журналів, літературних видань. Він виступав автором низки статей, у яких розповідав про політику російського уряду стосовно українських земель, розвитку української мови, літератури тощо. Дописи О. Я. Кониського, друковані у львівському журналі «Слові», були першою спробою «заговорити» до галичан та показати їм російські порядки. У своїх публікаціях він порушив багато актуальних проблем свого часу, напевно, сподіваючись, що під їх впливом дещо може змінитися на краще [13].

Зазначимо, що вже перші його статті стали об'єктом уваги не тільки галицької української, а й польської інтелігенції. Так, польська преса у Львові намагалася дізнатися, хто є автором статей у «Слові» з Полтави. Зв'язки О. Я. Кониського з Галичиною у першій половині 1860-х рр. були досить жвавіми: публіцистичні статті, оповідання, поетичні твори та особисті відносини мали значний вплив на відродження та розвиток українства у західноукраїнських землях. Однак зазначимо, що ідея консолідації української інтелігенції різних регіонів України ще не була сформована у його світогляді. Він, перш за все, намагався сам ознайомитися з політичною, науковою, суспільною ситуацією в Галичині, а також показати й охарактеризувати умови життя, культурного розвитку в Наддніпрянщині [13].

Таким чином, під час діяльності в Полтавській громаді О. Я. Кониський, окрім особистого знайомства з багатьма громадськими діячами, які вплинули на формування його українолюбних поглядів, не обмежився тільки загальним з'ясуванням теоретичних положень і такою ж постановкою проблем широкого розвитку національної культури. Він висунув конкретну практичну програму в цьому напрямі, активно взявшись за її реалізацію: виступав із публічними лекціями, писав підручники для початкової школи, відстоював потребу відкриття національних шкіл і викладання в них українською мовою. З цією метою до цензури подано підручники з географії та історії, а також книжка для народу з правознавства, проте жодна з них не була допущена до друку і жодної не повернули авторові.

Така активна громадська діяльність О. Я. Кониського стала предметом доносів, від яких полтавському народолюбцю вдалося спочатку відбитися, але не на довго. Він потрапив у «немилість» жандармерії, за ним встановлено поліцейський нагляд. Йому інкримінували те, що він «їздить по селах та наущає народ різати панів», «веде малоросійську пропаганду» тощо. З боку полтавської влади було проведено два розслідування і хоч ніякого злочину не

було доведено, вже 9 січня 1863 р. за участь у діяльності Полтавської української громади та за «поширення малоросійської пропаганди», О. Я. Кониського заарештовано й без суду вислано до Вологодської губернії. Такі дії російської влади були пов'язані з тим, що після придушення польського повстання в Україні почалися арешти серед української інтелігенції, багато дрібних і середніх урядовців були звільнені з посад, чернігівська та полтавська громади розгромлені, газету «Черниговский листок» припинено. Зазначимо, що восени було арештовано майже всіх членів Полтавської Громади: О. І. Строніна, А. Л. Лиманова, В. С. Шевича, В. В. Лободу, а у «нестерпного» О. Кониського вчинено обшук, під час якого було вилучено зошит із щоденними записами «вражень» про губернаторську «діяльність» Волкова [19, с. 288] і за це відправлено у заслання.

До пункту призначення, у Вологду, прибули 19 січня 1863 р. Царський уряд заборонив народолобцю будь-яку службу, навіть навчання дітей грамоті. За умов вологодського заслання для Олександра Яковича унеможлиблювалась навіть якась приватна праця. Все листування, а також книжки і газети, що надсилалися на його адресу, надходили спочатку в поліцію. Бідування та морально-психічний стан довели громадського діяча до того, що він захворів і мало не осліп. Але йому допомогли лікарі з Наддніпрянської України, які теж перебували на засланні – Леон Ковальський з Кам'янця та Спірідон Солодкий з Галичини. Тут він познайомився з польським драматургом Аполоном Коржиневським, від якого український народолобець краще пізнав польську історію і письменство, навчився читати і розуміти польською мовою [51, с. 11].

На думку народолобця, становище каторжника було набагато кращим за становище заслання, який і кроку без дозволу десятника не міг ступити: лектура, листи, навіть думки піддавалися цензурі. Полегшення було в тому, що О. Я. Кониський жив у Василя Марковича, батька майбутнього письменника Дмитра Марковича, тодішнього учня гімназії, спілкувалися українською мовою. «Тієї зими Олександр Якович багато працював: то він

досилав до «Основи» вірші, то займався перекладами на українську мову, – згадував пізніше Д. Маркович. – Тоді при мені складав арифметику на рідній мові для народних шкіл. Він твердив і глибоко вірив у те, що для розвою народу, для його освіти потрібні найлегші способи засвоєння цих знань, для українця легше вивчити нове, несвідоме на рідній своїй мові, ніж спочатку трудитися над вивченням російської мови, щоб потім на тій мові набувати позитивного знання. Він вірив у справедливість цього, а також і в те, що 23 мільйони українського народу чекають того і через це нізвідки не буде перепон і перешкод». Та життя показало зовсім інше.

Кожен день О. Я. Кониського на засланні перетворився на справжню муку. Найгірше дошкуляла хвороба і неможливість заробляти на шматок хліба. Також дратувала надмірна «опіка» жандармів, які, виявляючи «лояльність», контролювали прискіпливо всю його кореспонденцію. Щодо характеристики умов життя О. Я. Кониського, то відомості про це можна почерпнути з його листа до міністра внутрішніх справ П. Валуєва: «Во всё время пребывания моего в Вологде, я вынужден был постоянно обращаться к медицинским пособиям для поправления своего здоровья, на что и должен был израсходовать всё, что имел, и таким образом остался без всяких средств к жизни. Но чувствуя, что силы мои позволяют мне, хотя весьма немного, трудиться, я желаю обратить труд свой для пользы как лично моей, так и общества; почему и обратился к начальнику Вологодской губернии о разрешении вступить мне здесь на службу, о чём послано представление к вашему высокопревосходительству» [32, с. 284].

О. Я. Кониському було відмовлено у проханні. Невдовзі стало ще гірше: його заслали в Тотьму – «страшну глухомань», де буквально кожний крок фіксувався поліцією. Документи свідчать, що 18 листопада 1863 р. народолобець відправився у Тотьму. Як зазначав сам Олександр Якович у своєму автобіографічному оповіданні «Життя у Тотьмі»: «Як не погано було у Вологді, а не хотілося відїзжать у Тотьму, бо у Вологді я вже привик». У цій замітці автор, не зважаючи на тяжкі умови життя все ж не втрачав гумору

та оптимізму. Так, він далі розповідав, що «провідником до Тотьми був жандарм Ячирчіков, родом вологодський чоловік, дурний, – справжній Москаль і дресирований солдат. Для нього полковник – его бог, его цар, его життя і душа...» [23, с. 188]. Однак, не зважаючи на хворобу та численні заборони народолобець все ж намагався працювати, листувався з іншими громадськими діячами з України та із українцями, які також перебували на засланні. Не дивлячись на труднощі, в умовах заслання громадський діяч не припиняв літературної діяльності. З властивою йому енергією він відновив зв'язки з галицькими виданнями, надсилаючи туди вірші, оповідання, критичні огляди і та ін.

Отже, навіть такі тяжкі умови життя та діяльності не знищили українолюбних поглядів О. Я. Кониського, який продовжував вірити, що українські національні справи зміняться на краще. Він ще більше усвідомлював, що для здійснення процесу формування української нації, перш за все, потрібно консолідувати всі українські землі, і, передусім, на культурному рівні; потрібно об'єднати національну літературу, створити єдину українську мову, освіту тощо.

У 1864 р. обставини у житті О. Я. Кониського почали змінюватися на краще. 15 березня Вологодський губернський статистичний комітет обрав його своїм дійсним членом. До того ж, за словами самого Олександра Яковича, «Бог змилостився», пославши порятунок в особі купця В. Пестера з сусіднього містечка Верховода. Він не тільки взяв громадського діяча до себе, створивши йому людські умови проживання, але, використавши свої зв'язки з губернатором, домогся для нього дозволу проживати в південному містечку Воронежі [51, с. 7].

Того ж року у Тотьмі він познайомився з місцевою дівчиною Марією Олександрівною Пестеревою і став клопотатися про укладення шлюбу. Мабуть почуття захопили так, що він забув про цілий світ. Навіть така особливо важлива для О. Кониського деталь, як національність майбутньої дружини, не бралася ним до уваги. Сумнів, який час від часу охоплював його

душу, в зародку вбивався аргументами: «Але, хіба серце на се вважає? Хіба воно шука національного відгуку? Ні, йому потрібен відгук серця дівочого, люблячого... А чи те серце буде у московки, чи в польки, чи у німки – все одно! Воно серце, воно любить, і в сьому, тільки в сьому вся сила, та сила, котра навіки зближає мужчину і жінчину!». Вінчання призначили на 8 січня 1865 р. у Вологді. Однак саме в цей день з'явився купець Немирович, який подав лист до Вологодської духовної консисторії від діда нареченої – купця Варфоломія Пестерова. У ньому йшлося про те, що онука таємно виїхала з Тотьми, де проживала і виховувалась у вдови, купецької дружини Євгенії Кокаревої. Процес вінчання було призупинено, оскільки М. О. Пестерова не могла взяти шлюб без згоди свого діда [51, с. 9].

Все ж Олександрю Яковичу вдалося одружитися із Марією Олександрівною. На пам'ять про день одруження (10 січня 1865 р.) він написав вірш «До М. О. К.», у якому передав поетичну історію свого почуття любові, вдячності і щастя, викликаного її чистотою душою, добротою та здатністю розуміти й співпереживати. Проте, як свідчить листування О. Кониського з іншими членами родини та спогади онуки – Марії, шлюб був нещасливий. Як зазначила онука, очевидно зі слів бабусі, «дедушка женився по расчету, из-за денег». Дещо пізніше народолобець, як зазначалося, отримав дозвіл переїхати до Воронежа. Про це О. Я. Кониський особисто просив у листі від 1 серпня 1864 р. міністра П. Валусєва переїхати у зв'язку погіршенням здоров'я. Таким чином, північне заслання закінчилося [45, с. 152].

О. Я. Кониський на засланні часто хворів, була загроза втратити зір. Тому, він домігся дозволу (за допомогою тестя) від самого царя на лікування за кордоном. Вже 4 жовтня 1865 р. Воронежський губернатор підписав свідоцтво, за яким О. Я. Кониський і його дружина мали право вирушити з Воронежа через Москву і Петербург, до Австрії, Німеччини, Швейцарії та Франції терміном на 1 рік. У Петербурзі народолобець не міг не скористатися нагодою відвідати М. Костомарова, з яким листувався ще з

1861 р., після виступу історика в «Основі» на захист української мови. Тепер познайомився з ним особисто. Обмінялися думками про становище українців у Росії, про зламаний і приглушений український рух, про потребу освіти тощо.

Далі громадський діяч поїхав до Галичини, вперше особисто відвідав Львів, щоб підготувати ґрунт для співпраці галичан та наддніпрянців. Тут громадський діяч зміцнив свої відносини з галицькими діячами (серед яких Б. Дідицький, О. Барвінський, Я. Головацький, О. Качала, К. Сушкевич, І. Белей, О. Огоновський, В. Качала, І. Лаврінський, С. Литвинович, Я. Головацьким та ін.), які були налагоджені ним ще у 1862 р. [24, с. 22]. Програма дій О. Кониського імпонувала галицьким суспільним діячам, які почали велику працю на ниві національного відродження, формування української нації. Через кілька днів його сприймали як доброго і давно знайомого: «Кониський тоді вернувся із заслання з Вологди наслідком недуги очей (одно око таки втратив) і дістав дозвіл виїхати за границю та переїздом у Дрезден задержався кілька місяців у Львові. Тут побував він на виставах руського народного театру... Яснорусявий з легеньким заростом, визначався Кониський вельми живою і палкою вдачею (був тоді в 30-м році віку) і незвичайною щирістю до наших народних справ». Тоді ж, як свідчить О. Барвінський у своїх «Споминах», народолубець задумався над важливою проблемою єдиної для Галичини і підросійської України мови, що, на його думку, мало стати передумовою єдності [Дяченко, с. 22].

Нерідко О. Кониський виступав не тільки як активний співробітник галицьких видань, а й як їх духовний батько. Приміром, наприкінці 1865 р. він у листі до Ю. Федьковича висловився за видання у Львові нового літературного тижневика «Русалка» і закликав буковинського літератора до співпраці. З виходом у січні 1866 р. цього часопису Олександр Якович став його найактивнішим співробітником, дописуючи під псевдонімами Перебендя, Верниволя, Сирота, Маруся К., Журавель та ін. На жаль, надії

О. Кониського на «Русалку» не справилися. Часопис припинив своє існування вже через три місяці після започаткування [16, 98].

Австрійська влада з підозрою поставилася до О. Кониського, який швидко порозумівся з багатьма представниками галицької інтелігенції. «Кониський, у Росії «політичний преступник», а при тім чоловік цікавий, що шукав знайомості з ріжними людьми і всім товк про потребу народної освіти та народолюбних думок, – писав І. Франко, – видався нашим властям страшним революціонером. Львівська поліція раз у раз мала його на оці, а в кінці виразно наказала йому забиратися геть зі Львова і з Галичини. От таку то «волю» знайшов Кониський і за границею» [24, с. 19].

Отже, після налагодження особистих стосунків з місцевими діячами народолюбець зі Львова поїхав до Німеччини – у Дрезден та Лейпциг на лікування, так як в умовах заслання й постійного нагляду поліції, його діяльність тут була неможливою.

Через численне листування з галицькими діячами О. Я. Кониський допомагав розвитку українській справі та консолідації громадських діячів всієї України або порадами, або ж матеріально. Так, 1867 р. у Львові за ініціативою галицьких громад започатковано часопис «Правда». О. Кониський поряд з П. Кулішем підтримував друкований орган матеріально. Незабаром це видання перетворилося на провідний орган народовців і водночас стало осередком тісної співпраці українських літературних і наукових сил Галичини і Наддніпрянщини [16, с. 96].

У 1868 р. у Львові засновано українську народовську просвітницьку організацію «Просвіта». З перших років її існування наддніпрянський громадський діяч активно співпрацював з нею. На заклик Товариства започаткувати українську бібліотеку він подарував унікальні автографи й рукописи багатьох видатних діячів вітчизняної літератури. Просвітяни високо оцінили діяльність О. Кониського, який став першим почесним членом «Просвіти» з Наддніпрянської України [45, с. 153].

Отже, вже у 60-х рр. XIX ст. О. Кониський розуміючи, що для створення процесу української модерної нації, спочатку потрібно консолідувати не лише різні верстви населення, а й всі її землі та всіх українців, донести у їх свідомості, що вони є одним народом з спільною історією, мовою тощо. Його популярність забезпечувалася винятковою працездатністю і безкомпромісністю у всіх справах, за які він брався.

Повернувшись з-за кордону, О. Я. Кониський послав клопотання до Петербурга, де просив дозволу поселитися, з огляду на його здоров'я, на півдні країни. Міністр П. Валуєв призначив Херсонську губернію. З'явився проблиск жити в Єлисаветграді, проте губернатор, застраховуючи себе від зайвих ексцесів, направив його в глухе містечко Бобринці. Але тут, як зазначав Олександр Якович у своїй автобіографії, умови життя та діяльності були ще гірші, ніж у Вологді й Тотьмі: «Якийсь становий Поляк-ренегат, да ісправник, такий же ренегат, Радкевич, не давали спокою ні вдень, ні вночі, чим тільки можна було допікали». Губернатором було заборонено будь-яку публіцистичну діяльність. До того ж відмовлено у медичній допомозі. Єдине, що було позитивного, – це знайомство й товаришування з М. Кропивницьким, який був тоді секретарем міської ради в Бобринцях, актором, композитором і режисером аматорського театального гуртка. У цей час громадський діяч продовжував серйозно готуватися до адвокатської праці, щоб захищати темних і найбільш зневажених селян. Таким чином, у 1866 р. він склав іспит на кандидата права [51, с. 12].

16 липня 1866 р. за проханням О. Я. Кониського міністр П. Валуєв дозволив переїхати народолобцю зі своєю дружиною і малолітньою донькою в Катеринослав, де умови життя та публіцистичної діяльності були значно кращими за попередні місця заслання. Під наглядом поліції він все ж не припиняв суспільної діяльності та займався адвокатською практикою. Так, разом із Є. Пчюлкіним, О. Дьяковською та М. Волошиновим, О. Я. Кониський брав участь у благодійних виставах на користь амбулаторної лікарні в Катеринославі. Аматори сценічного мистецтва уповноважили саме

Олександра Яковича передати 475 крб. сріблом до Катеринославської земської управи на придбання ліків для роздачі бідним та хворим [45, с. 153].

Політичне заслання О. Я. Кониського не перервало його зв'язків з Галичиною. Так, під час перебування у якості піднаглядного в Катеринославі він друкував свої праці в таких часописах, як народовські «Вечорниці», «Правда», москвофільські «Галичанин», «Слово» та ін.

У період катеринославського заслання родина Кониських часто хворіла. Цим пояснюються їхні щорічні виїзди з губернського центру. Так, 17 червня 1867 р. Катеринославський губернатор надав Кониським дозвіл відправитися до Криму і за кордон, проте оголосив, щоб під час їхнього перебування на Кримському півострові за Олександром Яковичем триватиме поліцейський нагляд. 11 липня 1868 р. Катеринославський губернатор знову дозволив піднаглядному поїздки до Криму до 1 жовтня того ж року. 5 червня 1869 р. Олександр Якович отримав дозвіл на відвідини Харкова з метою лікування хворих дружини і доньки терміном на три тижні, тобто до 26 червня того ж року [52, с. 11].

Під час катеринославського заслання, на відміну від північного, Олександр Яковичу дозволено було працювати. Тут він мав адвокатурну практику. «Тоді мені добре поталанило», – згодом згадував народолобець. Водночас він не припиняв літературної праці. У Катеринославі з-під його пера вийшов роман «Не даруй золотом, та не бий молотом», три віршовані поеми: «Семен Палій», «Козак Розум», «На засланні». Тоді ж Олександр Якович зібрав близько 20 тисяч слів для українського словника та великий збірник прислів'їв» [52, с. 13].

Залишаючись під поліційним наглядом, він все ж мав можливість спілкуватися з народом і, що найголовніше, захищати його від кривди, здирства й знущання: «Працюючи для себе і для своїх клієнтів як адвокат, Кониський ані на хвилю не забував і про висший обов'язок – працювати для всього українського народу, для духовного відродження. У той час він не друкував майже нічого зі своїм відписом, особливо за границею; більше

друкував по-московськи в російських часописах і то без підпису – розуміється, про насущні потреби і кривди українського народу» [25, с. 188]. Він давно усвідомив просту істину: українська інтелігенція доти піддаватиметься глуму і зневазі, доки не матиме літературно-наукової мови. По всій території підневільної України – у Галичині, Буковині, Угорській Русі – мовна проблема виявилась центральною. Громадський діяч сприяв поживленню культурно-освітнього руху, надихнув багатьох представників галицької інтелігенції на організацію часописів народною українською мовою («кулішівкою»), прийнятою у підросійській Україні після «Граматики» П. Куліша (1857). Щодо становлення відносин громадського діяча з галичанами, М. С. Грушевський зазначав, що «... для нав'язання спільності між сими двома частинами України-Руси, розтятими кордоном, його діяльність була найбільша, а на зміцнення українського руху в Росії це мало превелике значення» [28, с. 44].

16 лютого 1872 р. міністр внутрішніх справ висунув пропозицію звільнити О. Я. Кониського від поліцейного нагляду. У квітні того ж року громадський діяч позбувся поліцейської опіки і вже не мав обмежень стосовно місця проживання [25, с. 189].

Після тривалого періоду заслання (1863–1872 рр.) Олександр Якович Кониський переїхав з родиною до Києва, де проживав до кінця свого життя. Тут він придбав будинок на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці поряд із будинком родини Старицьких, Косачів (Олена Пчілка та її дочка Леся Українка) і М. Лисенка. У той час цю вулицю неофіційно називали «Українською». Саме в його домі обговорювалися найгостріші політичні проблеми, оселя стала своєрідним політичним клубом української інтелігенції. Громадський діяч розпочав свою діяльність на національному ґрунті у час, коли постало у повну силу питання: «чи бути українській нації?» [51, с. 13].

У той період він втілював у життя чимало конкретних задумів: наполегливо продовжував налагоджувати зв'язки з галицькою інтелігенцією

з метою консолідувати українських громадських діячів брав; участь у редакції газети «Киевский Телеграф», що у 1874–1876 рр. (до Емського указу) став легальним осередком Київської Старої громади, а також був її членом. Водночас ним зроблено спробу організувати хоча б одне періодичне видавництво українською мовою. Однак цього зробити йому не вдалося, так як у підросійській Україні національна наука і культура зазнавали утисків з боку царського самодержавства. Письменники, науковці, громадські діячі, навчені Валуєвським циркуляром, шукали захисту за межами Російської імперії. Їх побоювання були небезпідставні, бо вже у 1876 р. Емським указом царський уряд взагалі заборонив українську мову [15, с. 63].

За таких обставин український народолобець із Наддніпрянщини зрозумів, що виникла необхідність утворення міцного ґрунту саме у Галичині, де українство мало б можливість зростання без перерв та руїн, які чатували на нього в Росії.

У Києві життя та діяльність не були для О. Я. Кониського спокійними. З 1878 р. Олександра Яковича обрано членом міської ради м. Києва, де він активно почав захищати українську культуру. Перший його виступ присвячено необхідності на законодавчому рівні вводити у школах вивчення української мови; також громадський діяч ініціював низку проектів, які сприяли б українізації київського життя. До того ж він часто від'їздив до Львова, листувався з галицькими діячами стосовно створення ґрунту для консолідації української інтелігенції.

Багато листів потрапляли до рук поліції, як свідчать документи, цим він придбав собі багато ворогів [45, с. 153].

Хоча у ті роки в його діяльності не було нічого революційного, він всеодно вважався «неблагодійною людиною», «ненавистним українофілом». Можновладці завжди з підозрою ставилися до українського народолобця. На початку 1879 р. київський поліцмейстер та губернатор почали писати доноси про його діяльність. За словами І. Я. Франка, «на нього накинулися люди, що досі спокійно і без контролю завідували міським

добрим і яким Кониський був невідгидний». Приміром, Київський губернатор М. П. Гессе повідомляв Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору 9 липня 1879 р., що О. Я. Кониський, обраний останнім часом гласним до Київської міської думи, «особа взагалі неблагоннадійна в політичному відношенні» [45, с. 154].

Восени 1879 р. генерал-губернатор М. І. Чертков зацікавився справою українолюбця, якому стало загрозувати нове заслання. Хоча О. Я. Кониський не належав до українських радикалів-політиків і сповідував ліберально-демократичні, поступові погляди, на практиці його діяльність всіляко сприяла розвитку української справи й була небезпечною імперському режиму.

Обговорюючи громадську діяльність О. Я. Кониського, слід зазначити ще одну, як на той час, голосну спробу Київської громади, ініціатором якої він був: на початку 1881 р. Громадський діяч разом з іншими членами громади (В. Антонович, В. Беренштам, О. Кістяківський) подав до Київської Думи прохання назвати з нагоди 20-х роковин смерті Кобзаря одну з київських шкіл його іменем. Однак здійсненню цього перешкодив «шовінізм інших членів Думи».

У 1882 р. О. Я. Кониський розпочав боротьбу проти працівників Київського міського банку взаємного кредиту, замішаних у крадіжках. Тоді ж він вступив у протистояння з Д. І. Піхном – редактором реакційно-монархічної газети «Киевлянин», який вдався до відвертого наклепу стосовно народолюбця. Боротьба завершилася тим, що Д. І. Піхно було звинувачено судом і він отримав за судовим вироком 2 місяці тюремного ув'язнення [51, с. 15].

Водночас, не зважаючи на негаразди та численні заборони, він не припиняв брати активну участь в організації інших галицьких видань, докладав неабияких зусиль для об'єднання представників українських демократичних сил, зокрема наддніпрянської та галицької інтелігенції, а також української еміграції у справі розвитку української культури та науки.

Олександр Якович доклав неабияких зусиль для об'єднання українських демократів, зокрема наддніпрянської та галицької інтелігенції, а також української еміграції з метою розвитку української культури та науки.

На початку 80-х рр. XIX ст. він налагодив зв'язки з галицькими радикалами, взявши участь у виданні журналу «Світ». Цей часопис був першою спробою співпраці на ґрунті прогресивних ідей таких різнопланових діячів, як, з одного боку, О. Я. Кониський, І. С. Нечуй-Левицький, Б. Д. Грінченко, а з іншого, – М. П. Драгоманов, Ф. К. Вовк та ін. У подальшому О. Я. Кониський заклав підґрунтя до порозуміння між українськими поступовцями і радикалами, наддніпрянцями і галичанами. І. Я. Франко назвав діяльність часопису «Світ» «першою спробою компромісу поступових і радикальних елементів усієї України-Русі.

У ньому зустрічалися галичани, російські українці й українські емігранти (М. Драгоманов, Ф. Вовк, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко та ін.). Хоча ця спроба не вдалася, однак від неї розпочалася низка компромісних спроб, що охоплюють період від 1882 до 1890 рр. у яких роль головного ініціатора грав О. Я. Кониський» [24, с. 27].

Із 1884 р. О. Кониський щорічно відвідував Галичину: бував у Станіславі, Стрию, Коломиї, Микуличині, Підбужжі, Чернівцях. Його з однаковою повагою сприймало як старше, так і молоде покоління. На знак подяки львів'яни вшанували його заслуги проведенням свята з нагоди 25-ліття літературної діяльності. «Се було дуже не в смак нашим москвофілам, тим більше, що Кониський ніколи не ховався зі своїм обридженем до тих людей, що вислуговуючись урядові ворожому не лише українській справі, але також свободі, письменству та розвоєві московського народу, цураються свого рідного і топчуть у болото всі найкращі змагання поступових людей цілого світа», – писав І. Я. Франко [24, с. 31].

У 1885 р. праця в ім'я консолідації українців надихнула О. Я. Кониського на створення непересічного вияву українського духу – духовного гімну «Боже великий, єдиний, нам Україну храни», що, у

подальшому, став другим національним гімном українців. Цей твір автор написав під час створення української читанки для галицьких народних шкіл. Того ж року слова гімну О. Я. Кониського були покладені на музику М. Лисенком і видано львівським Академічним братством в серії «Бібліотека музикальна». Віднедавна це неперехідне творіння набуло статусу канонізованої Молитви за Україну.

Упродовж 1884 – 1885 рр. О. Я. Кониський намагався примирити у Східній Галичині народівців та радикалів. З цією метою він запропонував їм спільно видавати журнал «Зоря», а його редагування хотів взяти «у свої руки». Невдовзі він почав працювати над відновленням та організацією галицького народовського журналу «Правда», прагнучи перетворити його на загальноукраїнський літературний та суспільно-політичний орган. З цією метою Олександр Якович порозумівся з народовцем О. Г. Барвінським у справі видання літературно-політичного часопису, звернувся до М. П. Драгоманова з проханням написати програмну статтю як «політичну програму України-Руси в її етнографічних межах», залучив до редакції І. Я. Франка, М. І. Павлика, Є. Олесницького. Нарешті, у 1888 р. йому вдалося відновити видання часопису «Правда» [16, с. 103].

Незважаючи на всі зусилля, що доклав О. Я. Кониський для того, щоб зробити «Правду» загальноукраїнським суспільно-політичним і літературним органом, однак цього не відбулося. Уже в 1889 – 1890 рр. громадський діяч відчув повну невдачу свого плану. Проте декілька років потому, коли «Правда» стала приватним політичним органом О. Г. Барвінського, він продовжував підтримувати та розвивати співробітництво галичан із діячами та письменниками Наддніпрянщини. Незважаючи на непорозуміння між авторами та редакційним колективом цього часопису і певну тенденційність видання, за словами А. П. Животка, це стало «дальшим кроком по шляху з'єднання всіх українських сил на національно-культурному ґрунті» [16, с. 101].

Ідея створення загальноукраїнського друкованого органу залишалася для О. Я. Кониського дуже важливою. Повернувшись із Галичини до Києва, він вдруге намагався реформувати часопис «Зоря». Ця спроба йому у деякій мірі вдалася. І. Я. Франко охарактеризував цю подію як «одну з найцікавіших наслідків впливу Кониського у Галичині». «Зоря» стала загальноукраїнським органом, почала проникати у різні куточки країни.

За словами М. С. Грушевського: «уперше пробила китайський мур, який ділив галичан від ширшої української громади» [34, с. 555]. Досить влучно, на наш погляд, діяльність у справі соборності, консолідації наддніпрянського народолюбця охарактеризував І. Я. Франко: «Певна річ, Кониський ані у нас (тобто у Галичині), ані на всій Україні школи не зробив і глибокого сліду в літературі не лишив, але його особистий вплив і його різностороння праця дуже багато причинилася до засипання тої прірви, що мала бути смертельною раною для нашого національного руху. Він причинився багато до розворушення думок у Галичині, призвичаїв публіку до літератури хапаної, так сказати, по гарячих слідах життя; навіть його хиби тим були добрі, що їх добачував кожний; вони будили бажання чогось ліпшого, охоту до емуляції» [24, с. 31].

Вивчаючи такі галицькі журнали, як «Правда» (початок і середина 1870-х рр., початок 1890-х рр.), «Зоря» (середина 1880-х рр., перша половина 1890-х рр.), не раз можна натрапити на номери, майже наполовину заповнені матеріалами О. Я. Кониського [16, с. 113].

О. Я. Кониський використовував усі можливі легітимні засоби для виборювання права української мови на життя. Так, у серпні 1889 р. він подав міністрові внутрішніх справ «Подання про утиск українського слова», де зазначав, що причиною утисків з боку влади були доноси «людей злої волі» і намагався довести їх безпідставність. Але «Подання» не переконало російську владу. Тому, остаточно переконавшись, що таким чином йому нічого не вдасться зробити на громадській ниві, він восени 1888 р. переїхав

до Львова з наміром ніколи не повертатися до Наддніпрянської України [32, с. 286].

Однак, уже на початку 1889 р. сімейні відносини О. Я. Кониського склалися так, що він повернувся до Києва, де не припинив своєї діяльності. Тут, він неодноразово намагався пробитися крізь цензурні рогатки, щоб заснувати хоча б щорічник, якщо не журнал. Однак видати вдалося лише один випуск альманаху «Луна».

У 90-х рр. ХІХ ст. київська квартира О. Я. Кониського на Бібівському бульварі, 36 перетворилася на справжній штаб української національної справи. Сюди часто заходили як «старі» громадівці, зокрема В. Б. Антонович, Т. Р. Рильський, К. П. Михальчук та ін., так і українські діячі молодого покоління, у тім числі й М. І. Міхновський, В. І. Самійленко, І. М. Стешенко, Є. К. Тимченко. Обізнаність та ерудиція О. Я. Кониського у громадських справах, його палка вдача приваблювали, насамперед, молодь: студентів університету, політехнічного інституту, академістів, семінаристів та ін. Письменник особливу увагу звертав на молодь із духовенства, бо, на його думку, це ті люди, які безпосередньо матимуть справу з селянами.

Як стверджував у своїх «Спогадах» М. Кононенко: «Олександр Кониський часто любив говорити, що якщо в їх (тобто у молоді) думках та головах будуть світлі і розумні думки, то вся наша національна справа буде швидше завойовувати належне їй місце» [7, с. 119].

До особливих прихильників Олександра Яковича належали О. Г. Лотоцький, С. О. Єфремов та інші молоді діячі, які вже на початку ХХ ст. стали ідейними провідниками перших українських політичних партій Наддніпрянщини. Народолобець відзначав особливе значення київської бурси й академії, які були, на його думку, охоронцями українських народних звичаїв і мови.

Культурно-освітній діяч не упускав ініціативи зі своїх рук і запропонував створити Всеукраїнську Загальну Організацію (ВУЗО) (у деяких джерелах зустрічається назва – «Українська Загальна Організація»),

т.б. УЗО) з метою об'єднання всіх національно-свідомих українських сил. Маючи зв'язки по всій Україні, він через листування і в особистих бесідах проводив велику організаційну роботу для об'єднання національно-демократичного українства [45, с. 156].

Саме на київській квартирі О. Я. Кониського, де часто проходили засідання українських діячів, він, разом із В. Б. Антоновичем, В. Ф. Смиренком та М. С. Кононенком, запропонував провести всеукраїнський з'їзд прихильників української справи і розробити план пошуку шляхів консолідації свідомих українців. На його організацію В. Смиренко дав 1500 крб. Завдяки зусиллям Олександра Яковича ці, величезні як на той час, гроші не пропали. Незабаром до Києва були запрошені 94 делегати.

З'їзд проведено на початку літа 1897 р. у помешканні О. Я. Кониського у Києві. Тут відбулися організаційні збори українських громадських діячів як з Наддніпрянської України, так і з Галичини. Тут проголошено утворення Всеукраїнської загальної організації та обрано її центральну установу – Раду, до складу якої увійшли почесні члени – В. Б. Антонович, П. Г. Житецький та М. В. Лисенко, а також члени – М. С. Кононенко, Є. К. Тимченко, Т. Р. Рильський, Є. Х. Чикаленко, О. Черняхівський, О. Бородай і О. Г. Лотоцький [41, с. 83]. Відтоді українське життя помітно активізувалося і в Києві, і на периферії.

За своїм статутом, співавтором якого був О. Я. Кониський, Загальна Українська Організація виконувала роль координатора української діяльності, намагалася надати українському культурницькому рухові певної організаційної структури, об'єднавши усі громади у вільну федерацію. На чолі цієї федерації стояла Рада, яка таємно збиралася щотижня у Києві.

Окрім того, члени організації намагалися розвинути культурно-просвітницьку діяльність під прикриттям земств на Лівобережній Україні, діячі ВУЗО агітували за введення української мови у земських школах. Також дана організація заснувала видавництво «Вік» [16, с. 138], яке

наприкінці ХІХ століття чимало зробило для популяризації української книги..

Проте, з'їзд успіху не мав, позаяк у ньому не брали участь діячі київської, одеської, петербурзької «Громад». Члени з'їзду пояснили це тим, що «Київська громада» бойкотує з'їзд через те, що він скликаний О. Я. Кониським, а також не вступає в організацію, вважаючи, що вона засновується для того, щоб підірвати авторитет «Старої громади». Більшість громадських діячів висловила думку про те, що ця організація може внести дезорганізацію у вже існуючі громади, оскільки складалася з поодиноких членів, тоді коли багато українських діячів вже належало до громад. Можливо О. Кониський та В. Антонович не хотіли, щоб «Київська громада» ввійшла в організацію, перш за все, через особисті стосунки з певними діячами у цій громаді, а тому відстоювали принцип поодиноких осіб, а не громад. О. Кониський ще за часів, коли М. Драгоманов був членом «Київської громади», розходячись із ним радикально в поглядах, вийшов з її складу. З того часу він не спілкувався з більшістю діячами цієї громади, вважаючи їх «драгоманівцями». В. Б. Антонович теж вийшов з «Київської громади» через те, що вона не прийняла до свого складу його студента К. Арабажина, але все-таки він залишився у складі редакції журналу «Київська старовина» [18, с. 281].

О. Я. Кониського, як ініціатора та організатора Всеукраїнської Загальної Організації, не було обрано навіть звичайним членом Ради. Це свідчить про те, що на відміну від галицьких діячів, він був непопулярним серед діячів Наддніпрянської України, не зважаючи на те, що завдяки своїй громадській діяльності зробив досить багато для українського громадського руху. Непопулярність народолобця треба пояснити й тим, що він різко виступав проти ідей, стосовно вирішення шляхів формування української нації, які пропонували М. Драгоманов, І. Франко та М. Павлик, і виступив проти Радикальної партії, вважаючи, що вона вносить розбрат у ряди українців [51, с. 16].

О. Кониський продовжував займатися виданням збірки особистих творів, описав свої інтереси, погляди й діяльність в одному з оповідань «Турботи українського письменника і видавця», надісланого ним за кілька тижнів перед смертю до «Літературно-наукового вісника». Але, на жаль, «Вісник» із цензурних причин цього не надрукував.

Останні роки О. Я. Кониський тяжко хворів. Але незважаючи на це, він продовжував цікавитися життям галицьких русинів. Він навіть у цей важкий для нього час не перестав брати участі у виданнях «Записок Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка».

Помер український діяч у Києві 29 листопада (12 грудня) 1900 р. Похований на Байковому кладовищі. Усе своє майно він залишив НТШ.

Сьогодні в різних містах України існують вулиці, названі на честь Олександра Кониського.

2.2. Організаційно-культурна діяльність Олександра Кониського

Організаційно-культурна діяльність Олександра Кониського розпочалася зі вступом його до Полтавської громади у знаковий для України 1861 р. Під час громадсько-освітньої діяльності О. Я. Кониського в Полтавській громаді на формування у нього українського національного світогляду мав значний вплив Дмитро Павлович Пильчиков (1821 – 1893 рр.) – педагог, а з 1846 р. – член Кирило-Мефодіївського братства, громадський діяч. Усе життя Олександр Якович вважав його своїм духовним наставником і вчителем. Саме Дмитро Павлович познайомив його з рядом своїх колег по Кирило-Мефодіївському братству, зокрема з П. Кулішем, який вперше відвідав Полтаву в травні 1860 р., і спілкування з яким сприяло формуванню суспільно-політичних та наукових поглядів молодій людині. Навколо Дмитра Пильчикова гуртувалися «яко біля батька-поводиря його учні шкільні, молодята безусі, гуртувались і люди дорослі» – згадував пізніше О. Я. Кониський [14, с. 39].

Д. Пильчиков очолив створену ним же громаду, членом якої став і О. Кониський. Свої зусилля громадівці спрямували на культурно-освітню діяльність. Разом із В. Лободою, В. Куликом та іншими помітними постатями в краї вони створили п'ять недільних та одну вечірню школу для молоді, дві суботні школи для єврейських дітей [40, с. 18], що суттєво вплинуло на загальний стан духовної практики в регіоні..

Крім Д. Пильчикова, ідейного вчителя молодого О. Кониського, на його національні погляди, їх формування та становлення чи не вирішальну роль відіграла творчість Т. Г. Шевченка, з якою він познайомився ще у шкільні роки. У той період, молодий полтавський діяч почав досліджувати громадську діяльність поета. Серед шевченкознавців ХІХ ст. головне місце, на наш погляд, належить і Олександрю Кониському. Саме він першим поставив цю ділянку знання на широку наукову базу.

Протягом другої половини 50-х і до кінця 90-х рр. ХІХ ст. громадський діяч усіма силами популяризував організаційно-культурну діяльність та художню творчість Т. Г. Шевченка. Не без допомоги на початковому етапі діяльності О. Я. Кониського полтавських громадських діячів, особливо Д. П. Пильчикова, поширював його твори, думки, ідеали. Літературні твори цього періоду й громадська та суспільно-культурницька діяльність О. Я. Кониського були так або інакше пов'язані з поширенням культу поета серед усіх верств українського населення. Уся громадська та літературна діяльність молодого письменника у Полтавській громаді на початку 60-х рр. ХІХ ст., де працювали особисті знайомі Т. Шевченка – Ф. Ткаченко та кирило-мефодіївець Д. Пильчиков, була пов'язана із зростанням інтересу стосовно дослідження та вивчення життя, діяльності та творчості поета. У здійсненні багатьох заходів, присвячених поету найактивніша роль випала О. Я. Кониському. Як зазначив М. Антонович у своїй статті «О. Кониський і Т. Шевченко»: «Вперше на смерть поета полтавський громадський діяч відгукнувся віршем «Вийшов місяць на могилки» та статтею про враження, яке викликала смерть Кобзаря у Полтаві».

З цього часу він на кожні роковини смерті Т. Г. Шевченка складав нові вірші та різного роду статті, присвячені поету, в яких намагався з'ясувати його значення для України, слов'янського світу й усього людства, а також показав як творчість Кобзаря вплинула на особистий світогляд та змінила «все життя, діяльність, помисли...» [40, с. 20]. В українській поезії того часу О. Кониський був одним із найвірніших епігонів поета, а тому в його віршах можна знайти багато «з чужого голосу».

У своїх статтях про Т. Г. Шевченка він дав характеристику його суспільно-політичним поглядам, не на основі творчості, а використовуючи лише життєписний матеріал. Біограф часто визначав світогляд поета, як і свій, двома ідеями – національна та антикріпосницька. Досліджуючи національні погляди Т. Г. Шевченка, О. Я. Кониський підкреслював його толерантність до інших народів, прагнення до братерства на основі рівності.

У той період також стався і літературний дебют О. Я. Кониського, який відбувся на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» у 1858 р., а на початку 60-х рр. ХІХ ст. його твори з'явилися у петербурзькій «Основі». Ним також написано дві книжки «Пам'ятка» та «Права і обов'язки визволених кріпаків», але цензура заборонила їх видавати, хоча й у них нічого «протизаконного» не було. За допомогою М. І. Костомарова у Петербурзі, коштом створеного ним фонду на підручники для шкіл, О. Я. Кониський видав «Українські прописи (взірці писання)» 1861 р. та «Арифметику або Щотницю» 1863 р. Основна ж його публіцистична діяльність щодо висвітлення проблем освіти в Україні відбулася на сторінках журналу «Основа», який видавався з 1861 р. [11, с. 62].

Потрібно наголосити, що поширення освіти і культури в Україні було чи не основним напрямом діяльності не лише О. Я. Кониського, а й переважної більшості всіх українських громадівців даного періоду. Широкий був спектр освітніх проблем, які потребували свого розв'язання. Відсутність шкіл, учителів, підручників, чужа мова викладання – все це гальмувало культурно-освітній розвиток українського народу. У зв'язку з

цим цілком реальною і такою, що могла бути втілена у життя, була потреба у громадсько-політичному часописі, що дістав назву «Основа». Серед авторів цього журналу були відомі педагоги й громадські діячі К. Ушинський, І. Дорошенко, О. Кониський, О. Навроцький, М. Петров, П. Якунін та багато інших. І саме цей часопис на відносно короткий час став специфічним рупором українства, зокрема й у Петербурзі.

Сповнений надій на зміни в суспільному житті, О. Я. Кониський сподівався, що через недільні школи та народні училища народ матиме можливість навчатися рідною мовою. Про це свідчить його публікація у першому номері журналу «Основа» за 1862 р. у статті «Нанські Граматики», у якій автор писав: «Для того, коли ми не балакаємо тільки, а й справді кохаємо нашу словесність, коли не на язиці вона у нас, а й у серці, в душі – кожен із нас повинен докласти рук, щоб допомогти скільки Бог послав нам сили й розуму» [10, с. 62].

Крок за кроком автор у статті «Нанські Граматики» розкрив загальну методику навчання грамоти, особливу увагу звертаючи на те, як полегшити дітям навчання. Він був переконаним, що його необхідно вести «від простого, не перескакуючи, переходити до складнішого». Надзвичайного значення у статті О. Я. Кониський надав художньому оформленню книжки, зокрема малюнкам, дібраним відповідно до теми й віку. Ілюстрації мають бути, на думку автора, по-перше, цікавими, ненав'язливими, а, по-друге, нагадувати дитині букви. А далі наголошував:

- «1) Щоб дитина одразу побачила, що то, мов, півень, а не індик;
- 2) треба відбирати для них такі речі, щоб кожній дитині були свідомі і якомога для неї цікаві;
- 3) обходити такі речі, які дитина може називати іншими іменами, ніж написано;
- 4) щоб річ була сама по собі, а не частиною іншої речі;
- 5) коли підбирається не одна річ, а кілька, треба, щоб одна була з самого початку велика, інші – маленькі позаду... » [10, с. 67].

Зусиллями інтелігентної громадськості України для справи розвитку освіти у той період робилося багато. В міру своїх можливостей протягом такого короткого часу свого існування журнал «Основа» подавав на своїх сторінках інформацію про культурно-освітні явища і процеси, що мали місце в Україні всупереч антиукраїнським діям царської адміністрації. Журнал надавав чимало уваги недільним школам, які були цілком новим явищем і на які їх організатори покладали великі надії. З виходу перших номерів О. Я. Кониський взявся популяризувати таку форму навчання, назвавши її «великою історичною роботою».

«Почнемо наші вісті про Полтаву з того, – писав він, – що найближче лежить біля нашого серця, в чому найбільший вжиток для народу вбачаємо, що робить людей і розумними, і добрими, і правдивими – себто грамотність і школа». Далі автор аналізував статистичні дані цього міста в розрізі потреб освіти. Адже на той час у Полтаві було 27 тисяч жителів і налічувалося 12 навчальних закладів різних типів, у яких навчалося 1557 дітей. Однак, О. Я. Кониський був переконаний, що ці школи міські потреби народної освіти не задовольняли. Адже у них навчалися переважно діти заможних людей і панів. «Всі бачили, яка велика потреба народної грамотності у нас перед очима, всі розуміли, що навчання однаковісінько корисне і тим, котрі думають стати суддями і генералами, і тим, котрі свій вік проведуть хто над обручем, хто за чоботом, хто за плугом». Далі автор дякував Богу, що знайшлися добрі люди, які допомогли у народній біді й була відкрита недільна безкоштовна школа. До неї з першого дня прийшло навчатися 35 учнів, серед яких були як семилітні, так і сорокалітні. Пізніше тут навчалося майже 200 осіб [14, с. 88].

24 квітня 1860 р. полтавські громадівці відкрили першу чоловічу недільну школу, де поміж інших учителів систематично працював і О. Я. Кониський. Навесні 1861 р. він був одним з ініціаторів відкриття другої недільної школи, проте місцева влада стала на заваді цього проекту. Тоді Олександр Якович разом із учнями п'ятих-сьомих класів Полтавської

гімназії звернулися за допомогою до управителя дирекції шкіл Полтавської губернії – С. Гейслера, який, звертаючи увагу на велику потребу полтавського населення в освіті, просить дозволу куратора Київського навчального округу відкрити при полтавській гімназії «в виде опыта на один год, бесплатную ежедневную мужскую школу» [40, с. 19].

Таким чином, уже у квітні 1861 р. О. Я. Кониський очолив суботню школу, також утримував щоденну вечірню школу, де сам займався викладацькою діяльністю. Разом з О. І. Строніним, Олександр Якович організовував у недільних школах народні читання, які проводилися переважно українською мовою. Щоб селяни краще усвідомили сутність й особливості аграрної реформи 1861 р., він робив спроби перекласти українською «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності». Вже у ті молоді роки О.Я. Кониський виступав за свободу особистості від політичного й економічного гніту самодержавного ладу, протестував проти кріпосного права та ін.

В історії Полтавської громади провідне значення має не її теоретично-педагогічна діяльність, а, насамперед, освітня практика, у якій брав чи не найактивнішу участь О. Я. Кониський. З нею пов'язано деякою мірою відкриття жіночої гімназії, через яку постали полтавські недільні та щоденні школи. З цими школами пов'язані плани організувати навчальний заклад для народних учителів, видавати українську літературу для масової української школи, влаштовувати лекції для малоосвіченої аудиторії, були також спроби побудувати народні вистави та низку заходів стосовно народження місцевої періодичної преси. Далеко не все з того, про що мріяли, над чим працювали полтавські громадівці, вдалося впровадити у життя, але те, що було зроблено, дає змогу визнати практичну діяльність полтавської громади щодо поширення освіти, за одну з найважливіших сторінок українського освітнього руху 60-х рр. XIX ст. [14, с. 91].

О. Я. Кониський належав до полум'яних прихильників відродження української народної освіти. З серпня 1861 р. він став членом

Петербурзького Комітету Грамотності при III Відділу Імператорського Вільного економічного товариства. За повідомленнями Олександра Яковича, на засіданнях згаданої установи неодноразово розглядалися питання розвитку освіти в Наддніпрянській Україні, зокрема «про перебіг грамотності в Харківській губернії», «про незадовільний стан кременчуцьких недільних шкіл» тощо. Не без втручання О. Я. Кониського Петербурзький Комітет грамотності підтримував стосунки з Катеринославською, Київською, Полтавською, Харківською, Херсонською та Чернігівською губерніями. Про це свідчить численне листування народолюбця з багатьма діячами інших українських громад. Отже, основною заслугою О. Я. Кониського у цій справі було те, що Петербурзький Комітет грамотності встановив стосунки з діячами Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської громад. Він також був одним із тих, хто ініціював утворення Полтавського товариства грамотності. У списку 19 засновників його прізвище стояло четвертим після В. А. Щелкана, О. І. Строніна і В. Л. Трунова. Всього ж у списку осіб, які приймалися у дійсні члени цього товариства налічувалося 56 осіб. [14, с. 136].

На початку 1860-х рр. виявився хист громадського діяча до сценічної та поетичної творчості. У квітні 1861р. полтавські демократичні діячі вирішили влаштувати народний театр і вже підготували дві вистави: «Шельменко – волостной писар» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка і «Бедность не порок» О. М. Островського. О. Я. Кониський мав бути серед дійових осіб, але влада не дала дозволу на проведення цих театральних заходів.

У березні 1862 р. полтавські громадівці підготували літературно-музичний вечір у залі дворянських зборів. Афіша цього культурного заходу свідчить, що у програмі вечора були також представлені деякі поезії і О. Я. Кониського «Сиротина», «Грішниця», «Зима і весна», які читав сам автор [45, с.150].

Громадська активність О. Я. Кониського здобула широке визнання. Свідченням цього є обрання Олександра Яковича у травні 1862 р. співробітником (кореспондентом) Вільного економічного товариства. Улітку 1862 р., уже як член-співробітник цього товариства в Комітеті грамотності, О. Я. Кониський виступив з новими пропозиціями. Як наслідок цього, ним відправлено до Київського цензурного комітету свій україномовний підручник для школярів «Щотниця, або Арифметика». Рукопис був схвалений до друку і вже 10 червня повернутий автору [22, с. 177].

За активну діяльність у Полтавській громаді, О. Кониського було заслано, про що йшлося у попередньому розділі. Проте протягом дев'ятирічного періоду заслання він не припиняв активної культурницької діяльності і налагодив культурні зв'язки з галицькими діячами. Активний учасник громадського руху, О. Я. Кониський, розуміючи труднощі у розгортанні видавничої справи в Наддніпрянщині у зв'язку з постійними заборонами російського уряду вживання українського слова, зробив дуже багато для розвитку західноукраїнської журналістики, а отже, й піднесення національної свідомості галицьких освічених кіл. Хоч, за оцінкою І. Франка, О. Кониський рівнем свого художнього обдарування стояв нижче від І. Нечуй-Левицького та Панаса Мирного, проте «мав у Галичині далеко більше впливу на розвиток національної ідеї, ніж вони. Його популярність забезпечувалася винятковою працездатністю і безкомпромісністю у всіх справах, за які він брався» [34, с. 547].

Вже у середині 1870-х рр. авторитет О. Я. Кониського серед галичан був величезним. Його запрошували до співпраці, зважали на думку з приводу напрямів, змісту й автури часописів; у нього просили і одержували допомогу в розв'язанні найрізноманітніших проблем. Друкувати праці О. Кониського у своїх часописах вважали за велику честь.

Під впливом багатьох діячів Київської громади світоглядні українолюбні погляди О. Я. Кониського не лишалися константними. Його непослідовність у поглядах та діях полягала, на нашу думку, передусім, у

живій та палкій вдачі народолюбця, що переймалася різними ідеями які панували в тогочасному суспільстві, але не дотримувалася їх довго. Таким чином, він був і в рядах радикалів, і в рядах їх противників. Однак, поряд із цим, О. Я. Кониський належав до патріотичних людей, які були здатні до сміливих громадянських вчинків, могли йти «проти течії» [34, с. 549].

Одним із найдалекоглядніших задумів в його громадській праці був почин створити Товариство ім. Т. Г. Шевченка, головним ініціатором та реалізатором створення якого він і став. Думка створити Товариство зародилася ще у Катеринославі, де О. Я. Кониський поселився примусово після повернення із заслання і короткого перебування в Бобринцях, у другій половині 60-х рр. XIX ст. Тут він зустрівся після кількарічної розлуки зі своїм давнім товаришем та учителем Дмитром Пильчиковим (1866 р.), саме у розмовах із ним зародилася ідея створити українську установу незалежну від російського самодержавства [39, с. 247].

У першій половині 70-х рр. XIX ст. піднесення української орієнтації у Галичині стало результатом свідомих старань О. Я. Кониського, який мав на меті перенести сюди центр загальноукраїнської діяльності. Так, у 1873 р. за його ініціативою, а також М. П. Драгоманова та Д. П. Пильчикова, на кошти полтавської поміщиці Є. Милорадович, за активної участі галицьких народовців у Львові створено Літературне Товариство ім. Т. Г. Шевченка, завданням якого було «спомагати розвою руської (малоруської) словесності». А в 1890 р. О. Я. Кониський висунув ідею перетворення Товариства з літературного на наукове, яке б стало підґрунтям для створення засновником майбутньої Академії наук. Однак, метою цього Товариства було об'єднати українських науковців та письменників Наддніпрянщини і Галичини навколо вирішення українського питання [43, с. 56].

О. Я. Кониський піклувався про здобуття відповідних коштів для заснування цього, спочатку, літературного товариства, придбання друкарні тощо. Фундаторами цього органу, крім самого О. Кониського, який надав тисячу рублів, стали полтавчанка Є. Милорадович, тітка майбутнього

гетьмана України, П.П.Скоропадського, колишній кирило-мефодієвець Д. Пильчиков, адвокат М. Жученко, а з галичан відомий український патріот, посол до галицького сейму й віденського парламенту отець С. Качала. Значні кошти для створення Товариства дали також і заможні люди Галичини, загалом зібрана Олександром Яковичем сума склала 6 тис. крб. [39, с. 248].

Місцем осередку Товариства став Львів. Ця новостворена організація згуртувала навколо себе багатьох видатних українців. Саме за пропозицією О. Кониського його було названо «Товариство ім. Т. Шевченка», яке спочатку носило характер літературно-наукового і діяло як одна з культурно-просвітницьких організацій, що ставила за мету утвердження національної свідомості українського народу. Із заснуванням Товариства пов'язана також праця письменника над створенням біографії Тараса Шевченка [15, с. 68].

У 1892 р. Олександр Якович став ініціатором реформи Товариства і перетворення його в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (далі НТШ), діяльність якого на терені Західної України відіграло важливу роль у становленні як процесу консолідації українських письменників та науковців, так і української науки вцілому. Тривалий час воно відігравало роль єдиного національного просвітницького осередку, але згодом переросло в першу українську Академію наук. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка відіграло консолідаційну роль серед українських письменників та науковців.

У 1890 р. він приїхав до Галичини з дуже поважною місією – примирити польське населення з галицьким. Так Олександр Якович став одним із провідних ініціаторів українсько-польської угоди, що увійшла в історію під назвою «політика нової ери». Оскільки офіційного тексту угоди не було складено, то формально вона трималася лише на чесному слові її ініціаторів. Що й робило цей компроміс дуже хитким – найменша підозра у нечесності однієї із сторін ставила під загрозу всю акцію. В обох суспільствах «новоерівська» політика не знаходила широкої підтримки. Серед українців найбільше проти неї виступали москвофіли і радикали, які

намагалися звинуватити О. Я. Кониського у зраді. Попри провал, «нова ера» мала далекосяжні наслідки для інституційного розвитку українського руху та його консолідації. За умовами угоди, польська адміністрація краю дала згоду на відкриття ще однієї української гімназії та однієї української кафедри у Львівському університеті [54, с. 15], таким чином розширюючи потенційні можливості українства. О. Я. Кониський не здався. Завдяки його зусиллям, з боку польської інтелігенції та правлячих кіл, були зроблені поступки щодо розширення сфери вживання української мови в освітній системі. Також НТШ з боку польських заможних кіл було надано фінансову підтримку, у зв'язку з чим ця установа змогла розгорнути діяльність рівня національної Академії наук. Унаслідок усього цього народовський рух значно зміцнів, поступово перетворившись з українофільського у власне український рух.

О. Я. Кониський був одним із перших українських суспільних діячів, із погляду якого узгодження дій галицьких і наддніпрянських діячів повинно відбутися за будь-яку ціну. Його «полонофільство» було спонукане не особистими симпатіями до поляків, а відчуттям реальних потреб консолідації українського національного руху. На так звану «угодову політику» О. Я. Кониський покладав великі надії. Як один з ініціаторів її проведення, він і пізніше стояв на позиціях «нових» відносин між українцями та поляками.

Таким чином, за умов, коли «новоерівська політика» не принесла очікуваних результатів, посилювалися позиції радикального напрямку, роль О. Я. Кониського стала значно менш впливовою у Галичині. Тому, він із середини 90-х рр. XIX ст. більше не відвідував західноукраїнські землі, а також припинив свою активну громадську діяльність.

О. Кониський був також популяризатором Т. Шевченка, він є одним з основоположників становлення шевченкознавства як науки та автором першої наукової біографії поета – «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя».

О. Кониський виховав, надихнув та залишив після себе низку визначних громадських діячів, серед яких М. Грушевський, О. Лотоцький і С. Єфремов, люди беззавітно віддані українській ідеї. Сергій Єфремов став провідним публіцистом, головним речником громадського життя та активним політиком Української Центральної Ради у 1917–1918 рр. О. Лотоцький відбувся як провідний очільник петербурзької української громади, «посол» України в українській столиці, посередник всіх видавничих проектів, які проводив через цензуру, як ключова фігура у скасуванні Емського указу 1876 р. (О. Кониський постійно воював з цим указом упродовж всього життя та боровся постійно з цензурними перепонами). В. Доманицький продовжив справу О. Кониського в області шевченкознавства і видав 1907 р. перший науково-критичний «Кобзар» Т. Шевченка, про що завжди мріяв О. Кониський. С. Єфремов теж продовжував шевченкознавську працю вчителя, у середині 1920-х під його редакцією вийшло листування і щоденник Т. Шевченка. Федір Матушевський став редактором першої щоденної газети Великої України «Рада», рупора української ідеї, який також мріяв створити свого часу О. Кониський. Ну а найвизначнішим його учнем став М. Грушевський, провідний науковець, історик та голова Центральної Ради 1917 – 1918 рр.

І. Гирич зазначав: «Як один із найпошлюбніших творців культу Тараса Шевченка в обидвох частинах України О. Кониський одночасно став творцем культу й М. Грушевського, хоча той лише розпочинав науково-громадську працю і ніби такого культу ще зовсім не заслуговував. Саме О. Кониський прорік його значення для українського відродження... В М. Грушевському О. Кониський бачив продовження справи Т. Шевченка. Саме М. Грушевський, на думку його вчителя, мусить стати для українців Т. Шевченком ХХ ст. Так власне і сталося» [Гирич. О.К].

Висновки до розділу. Олександр Кониський – ключова фігура національно-культурницького руху другої половини ХІХ ст. Утім, виходячи з наявної інформації, сьогодні складається таке враження, що О. Кониського

призабули, хоча досить високо стоять нині в пантеоні українства його духовні учні Олександр Барвінський, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Олександр Лотоцький, Василь Доманицький. Його сучасники краще розуміли значення О. Кониського для України.

По смерті його у 1900 році відгукнулися про нього майже усі тодішні українські видання. Не залишилися осторонь і його учні. Не було жодного з вищезазначених осіб, хто б не вважав за необхідність відгукнутися на відчутну втрату для України постаті, яка уособлювала громадський обов'язок, культурну діяльність, наукову організацію для досягнення духової української окремішності. Видавництво «Вік» і одеська громада видала тритомник красного письменства О. Кониського. А у 1909 р. Іван Франко для львівської «Просвіти» написав навіть брошулку про О. Кониського.

Важливим напрямом культурно-просвітницької діяльності О. Кониського стала організація видавничої справи, найпоширенішою формою якої були редакції українських газет і часописів. Не маючи можливості у зв'язку із заборонаю заснувати всеукраїнський часопис на Наддніпрянській Україні, Олександр Якович у 1888 р. створив у Галичині часопис «Правда», що під його редагуванням став помітним політичним, науковим, і літературним щомісячником.

Головний підсумок життя і діяльності О. Кониського полягає в тому, що своєю громадсько-політичною і культурно-просвітницькою працею він сприяв процесу відродження української культури. Своєю наполегливою і послідовною культуротворчою діяльністю він звертався до свідомості українського народу, його історичної пам'яті і творчої енергії, закликаючи до соціального і національного визволення.

ВИСНОВКИ

Таким чином, проведений аналіз спеціальної літератури та джерельної бази окресленої проблеми засвідчив наступне:

- Однією з ключових постатей процесу розвитку української національної культури другої половини XIX ст. був О. Я. Кониський (1836–1900 рр.), який здійснив помітний внесок до процесу консолідації та формування української модерної нації, її організаційно-культурних домінант.

- О. Я. Кониський заслужив на окреме місце в національно-визвольному русі, а також у процесі консолідації української інтелігенції Наддніпрянщини й Галичини та формування українського націотворення у другій половині XIX ст. Причиною чого є наступне:

- О. Я. Кониським увійшов до історії культури як помітний діяч, адже ним опубліковано майже 160 віршів і поем, 200 нарисів, статей і рецензій на літературні, мовні, освітянські, культурницькі, економічні, правничі, історичні, націологічні теми, низку оглядів поточних подій у різних країнах; вийшло друком 157 художніх творів і оповідань у *п'ятнадцяти західноукраїнських* («Галичанин», «Слово», «Вечорниці», «Мета», «Русалка», «Правда», «Ластівка», «Зоря», «Світ», «Діло», «Руслан», «ЗНТШ», «Буковина», «Календар ілюстрований», «Дзеркало»), *восьми наддніпрянських* («Черниговские губернские ведомости», «Черниговский листок», «Літературно-науковий вісник», «Днепровская молва», «Киевская Старина», «Киевлянин», «Луна», «Основа»), *чотирьох російських виданнях* («Русская мысль», «Вестник Европы», «Юридический вестник», «Искра») та в *п'яти збірниках художніх творів і науково-популярних статей*, шкільних підручників. Він є творцем двотомної біографії Т. Г. Шевченка, що лягла в основу наукового шевченкознавства. Однак перерахувати все написане письменником сьогодні неможливо, оскільки чимало його творів, статей, повідомлень публікувалося під численними псевдонімами, або взагалі без

підпису. Утім, навіть цієї спадщини цілком достатньо, щоб зарахувати його до провідних постатей національно-культурного простору другої половини XIX століття.

- У 1860-1863 рр. Олександр Якович активно поринув у громадську роботу: став членом Полтавської громади, долучається до участі у відкритті та організації недільних і вечірніх шкіл. Його діяльність як помітного громадського діяча вирізнялася неабиякою різноманітністю. В його активі: ідея започаткування національної школи, поширення рідної мови і звичаїв, організаційна робота у справі відкриття народної бібліотеки тощо.

- О. Я. Кониський намагався зрозуміти причини байдужості переважної більшості української інтелігенції до національних культурницьких справ. На думку цього громадського діяча, національна мова, література, історія є єдиним показником зросту та сили інтелігенції. Загалом, націєтворча функція для нього становила сенс життя.

- О. Я. Кониський одним із перших українських суспільних діячів намагався консолідувати національно-культурні та наукові сили усіх регіонів українських земель, що спричинило б у майбутньому, на його думку, формування незалежної української нації.

- Однак процес відновлення історичної правди лише розпочався, тож історіографічна і джерельна база наукового пошуку ще не є повною і достатньою для відтворення усіх сторінок національно-культурного розвитку України.

- Загалом діяльність О. Я. Кониського є одним із важливих сегментів, який вплинув на подальший розвиток української культури та консолідацію української нації. Отже, вищезазначене свідчить про те, що О.Я. Кониський є одним із провідних діячів українського національно-демократичного табору. У центрі його світогляду та діяльності – поступ української національної справи. Його активна багатогранна діяльність сприяла залученню нових діячів на поле національного громадського життя. Цей громадський діяч своєю працею, спрямованою на розвиток української мови,

літератури, освіти, зробив вагомий внесок у процес українського націєтворення другої половини ХІХ століття. Тож його постать заслуговує на належне місце у вітчизняному культурному просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Барвінський О. Спомини з мого життя/ Львів, 1912. Ч. 1. 336 с. : [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=4365>
  2. Возняк М. Драгоманов у відновленій «Правді». З додатком його листів до Ол. Кониського й Ол. Барвінського та й останнього до нього. *М. Возняк За сто літ*. 1930. Кн. 5. С. 229-239 : [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0006856>
  3. Возняк М. З життя Чернігівської громади в 1861 – 1863 рр. (Листи Л. Глібова й С. Носа до О. Кониського)/ *Україна*. 1927. Кн. 6. С. 124 : [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14391/49Dudko.pdf?sequence=1>
  4. Грушевський М. С. Листи. Київ : Генеза, 2003. С. 54-71.
  5. Грушевський М. С. Щоденник (1888 – 1894 рр.) / [упоряд. Л. Зашкільняк]. Київ: Книга, 1997. С. 27, 61, 91-123, 126-149, 215-151.
  6. Єфремов С. Щоденник (1923–1929 рр.). Київ: Наук. думка, 1997. С. 525-528.
  7. Кононенко М. Спогади. Полтава: Полтава, 1999. С. 119-124.
  8. Конисская М. Старые фотографии. *Новый мир*. 1994. № 3. С. 73 – 91.
  9. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. Київ, 1991. 699 с.
  10. Кониський О. Я. Нанські граматики. *Основа*. 1862. № 1. С. 60-73.
  11. Кониський О. Я. Народна педагогія. *Дивослово*. 2000. № 8. С. 62-64.
- Костомаров М. І. Дві руські народности. *Основа*. 1861. № 3. С. 34-39.**
- Костомаров М. І.** [Отдельные статьи из журналов «Основа» и «Вестник Европы»] [Електронна копія] / Костомаров. Електрон. текст. дан. (1 файл : 337 Мб). [Б. м. : б. и., 186-?] (Київ: НБУ ім. Я. Мудрого, 2015). <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=6456> (виставте нумерацію)

12. Маркович Д. В. З давнього минулого. Про Олександра Яковича Кониського. *По степах та хуторах: Оповідання. Драма. Спогади.* Київ: Наук. думка, 1991. С. 509-514.

13. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні: 1862 – 1884 рр. Київ: Пролетар, 1931. 606 с : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aleph.lsl.lviv.ua:8991/F?func=find-b&request=000311554&find code=SYS>

II. ЛІТЕРАТУРА

1. Монографії (книги) підручники (посібники):

14. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Кн. I: Полтавська громада. Харків: Держ. вид-во України, 1930. 236 с. : [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0002196>

15. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. Київ: Генеза, 2000. 360 с.

16. Животко А. Історія української преси: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.

17. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – початку XX ст.: у 2 кн. Кн. 1.: *Київська Громада..* Київ: Наук. світ, 2000.

18. Сарбей В. Г. Національне відродження України: Серія «Україна крізь віки»: У 15 т. Т. 9. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.

19. Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: [зб. наук. пр.]. Дніпропетр.: Герда, 2007. 460 с.

20. Світленко С. І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50 – 80-х роках XIX століття Дніпропетр.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. 268 с.

21. Смілянська В. Л. Біограф та його «Хроніка» / *Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя.* Київ: Дніпро, 1991. С. 3-26.

22. Сиваченко М. Є. Над текстами українських письменників. Київ: Наукова думка, 1985. С. 176-211.

23. Сиваченко М. Є. Олександр Кониський. *Кониський О. Я. Оповідання. Повість. Поетичнівори*. Київ: Наук. думка, 1990. С. 5-25.

24. Франко І. Я. Про життя і діяльність О. Кониського. Львів: Вид-во т-ва «Просвіта», 1901. 36 с.

2. Статті, періодичні видання

25. Антонович М. Олександр Кониський. *125 років Київської української академічної традиції: 1861–1986* / [зб. наук. пр.]. Нью-Йорк, 1993. С. 181-194.

26. Антонович М. Дві замітки до життєпису О. Я. Кониського. *Український історик*. 1971. № 1 – 2. С. 83-91.

27. Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський. *Український історик*. 1984. № 1 – 4. С. 48-63.

28. Антонович М. П. О. Куліш і О. Я. Кониський. *Український історик*. 1970. № 1 – 3. С. 39-53.

29. Гончарук М. Українське національне відродження ХІХ ст. Етапи і постаті. *Вісник Академії наук України*. 1993. № 9. С. 20-24.

30. Горбонос Г. До питання культурологічного аспекту педагогічно-просвітницької спадщини Олександра Кониського. *Освіта і управління*. 2003. № 1. С. 173-181.

31. Гориславець В. Біля витоків народницької історії літератури. *Слово і час*. 1996. № 10. С. 51-55.

32. Громовенко Л. Олександр Кониський (1836–1900) письменник, педагог, правознавець, громадсько-культурний діяч. *Сто найвідоміших українців*. Київ: Орфей; Москва: Вече, 2002. С. 284-286.

33. Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Львів, 1991. Т. ССХХІІ. С. 71-110.

34. Грушевський М. С. Пам'яті Олександра Кониського. *Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т.* / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І.

Гирич та ін. Львів: Світ. 2005. Т. 7. С. 546 – 556 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///D:/Desktop/0001114.pdf

35. Доценко Р. Затятий всеукраїнець позасторічної давнини. *Дивослово*. 2001. № 7. С. 8-13.

36. Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського. *Київська Старовина*. 1998. № 2. С. 155-178.

37. Дяченко О. В. Національна ідея в поглядах О. Я. Кониського. *Проблеми політичної історії України*: [зб. наук. пр.] / відп. ред. О. Б. Шляхов]. Дніпропетровськ, 2006. С. 97-101.

38. Дяченко О. В. О. Я. Кониський і проблема української соборності. *Україна соборна*. 2005. Вип. 3. С. 64-72.

39. Дяченко О. В. Олександр Якович Кониський і Наукове Товариство ім. Т. Г. Шевченка. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: [зб. наук. пр.] / відп. ред. С. І. Світленко]. Дніпропетр.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. Вип. 4. С. 246-254.

40. Дяченко, О. В. Українські народолюбці Олександр Кониський і Дмитро Пильчиков: парадокси взаємовідносин. *Вісник Дніпропетр. нац. ун-ту. Серія: Історія та археологія*. 2007. № 6. С. 16-21.

41. Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному житті України. *Київська Старовина*. Київ: Либідь, 1998. № 2. С. 49-84.

42. Прицак О. Наукове Товариство ім. Т. Г. Шевченка і його сторіччя. *Сучасність*. 1973. Ч. 12. С. 52-59.

43. Романів О. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка – пеша українська Академія наук. *Київська Старовина*. 1999. № 2. С. 48-56.

44. Світленко С. І. Українське ХІХ століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти : зб. наук. пр. Дніпропетр : ЛІРА, 2018. С. 127-145 [480 с.].

44. Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему. *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 41-49; № 4. С. 29-38.

45. Світленко С. І. Олександр Кониський – визначна постать в українському національному русі Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст. *Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія*. 2002. Вип. 10. С. 149-156.

46. Світленко С. І. Перші народолюбці на Катеринославщині. *Борисфен*. 2002. № 5. С. 17-19.

47. Сиваченко М. Є. Повість-хроніка О. Кониського. *Рад. літературознав.* 1969. № 8. С. 48-59.

48. Хропко П. Речник національної ідеї. *Дивослово*. 2000. № 8. С. 59-61.

49. Хропко П. О. Кониський і його спадщина. *Рад. літературознав.* 1986. № 8. С. 51-58.

3. Методичні рекомендації:

50. Виткалов С. В. Українська культура: навч.-метод. пос. для студ. напряму підготовки 6.02.01.01. «Культурологія». Рівне: РДГУ, 2015. 195 с.

Дисертації та автореферати:

51. Дяченко О. В. Олександр Якович Кониський і процес українського націотворення другої половини ХІХ століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс]; Дніпропетр. нац. ун-т, 2008. 20 с.

52. Мисюра О. О. Олександр Кониський у громадсько-політичному і культурно-освітньому житті України (друга половина ХІХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс]. Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна, 2005. 19 с.

53. Камишова Т. М. Етико-естетичний ідеал у творчості Олександра Кониського: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 [Електронний ресурс] Дніпропетр. нац. ун-т ім. О.Гончара. Київ, 2008. 19 с.

55. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. генеза, перебіг подій, наслідки: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» [Електронний ресурс] Львів, 1995. 20 с.